

Останній пророк

Леонід Мосендз

(уривки)

Коли вождь ходив по печері, занурюючись до тіні й виходячи до світляного стіжка, ходив широкими пруживими кроками, час до часу відкидаючи з чола своє сріблясте волосся — він був подібен до лева. Цілком так ходив могутній звір в клітці перед Іродовим палацом, коли раз цар виставив був своїх левів на показ єрусалимцям. Симон був тоді хлопчаком, але ще й досі спомин про полоненого лева був одним із найсильніших його спогадів. Особливо по-лев'ячому вождь обертався. Пруживо, прудко, несподівано, наче на раптову небезпеку, що підкрадається ззаду. Симон мовчав і лише спостерігав, як вождь входив до тіні й виходив з неї, знову занурювався й винурювався, і все мовчки, без слова й погляду в Симонів бік.

Саме тепер приніс Симон важливу вістку. Один із постачальників зброї для римських легій, якийсь грек Лізаній погодився продати зелотам певну кількість зброї. Само собою, що він нічого про зелотів не знав, зброю торгували від нього нібито для ідумейських племен за Йорданом. Нагода була дуже вигідна. Не тільки мечі, але й луки з найкращими суканими тятивами пропонував грек, пращі з величезним запасом олив'яних куль, кількасот найліпших бронзових наконечників до списів і нарешті облоговий таран з важкою бронзовою головою, з цілим риштуванням до нього. Симон був у Дамаску, сам умовлявся з греком, бачив зразки зброї й новий таран, що виблискував важкою головою, наче зі золота роблений. Сікарії таранила не потребували, але хитрий грек поставив умову: або куплять усю зброю і з тараном, або нічого. А нагода придбати запас зброї була така спокуслива, що Симон не вагався обіцяти покупцеві, що купить увесь його склад. Вождь уже був вислухав Симонів звіт і тепер саме роздумував над ним. Роздумував трохи задовго, і це починало Симона турбувати. У повному світлі лежали на столі зразки зброї: римська сіка — ножевидний меч, єгипетський бойовий серп, лук, важкий спис — ромах, хоробрих нафталітів з наконечником як полум'яний язик, легкий кідон — металний спис і нарешті мефіс — подвійна бойова сокира. Прекрасна зброя! Було б великим недбальством пропустити таку рідку нагоду і не відкупити в грека його запасів. На тисячу людей, як запевняв грек, було цих запасів, а кідонів ще й більше. І ціна не була висока. Напевно, й виторгувати можна буде ще дещо. Чому ж, все-таки, вождь так довго роздумує над такою простою річчю?

Нарешті вождь підійшов знову до стола й ухопив бойову сокиру. Він закрутив нею над головою, набуваючи розмаху, наче для страшного удару. Сокира була добра. Він зважив на руці кідон — кращого не могло бути, єгипетський бойовий серп був залегкий, але його легко було виробляти і малодосвідченим майстрам і зручний він був для маловправлених вояків. Так само, як прості пращі галілейських чабанів, до яких, напевно, були б ці олив'яні кулі найкращим доповненням. Усе було добре, найліпше!

Але...

— Ти вже, мабуть, знудився, Симоне, чекаючи на моє рішення. Правда? Але не нарікай! І не думай, що я сумніваюся в якості цієї зброї. Або що я передумав і не хочу її придбати. Ні! І зброя прекрасна, і ми потребуємо її. І твоя праця заслуговує моєї найбільшої хвали. Лише гроші, Симоне! Гроші!

Симон задоволено посміхнувся:

— Твоє признание мене дуже тішить, раббане! Тільки чому ти думаєш, що це дороге?

— Ні, Симоне! Я не думаю, що зброя коштує дорого. Вона дуже дешева! Лише я думав над тим, звідки добути гроші для цілого закупу. Стільки грошей не буде в нашій скарбниці!

— Як? — лише зміг здивовано протягти Симон.

— Так, Симоне! Наші прибутки з нашого таємного податку не настільки великі, щоб мати таку скарбницю, як мав її Ірод. Правда, був досить значний запас, але ми його спотребували на викуп наших в'язнів. Того, що залишилося, — не вистачить і на половину зброєвого запасу.

— Лізаній не продасть половини. Все або нічого! — повторяв він, увесь той час, поки я з ним торгувався. Все й із таранилом!

— Ось бачиш, Симоне! Тому я так довго й роздумував: купити — не купити!

— Цього була б вічна шкода, раббане! Де ми знайдемо знову таку нагоду й таку зброю? Мусимо купити! Мусимо знайти для цього гроші!

— Мусимо, Симоне! Кажу і я! І кожна рада, як і звідки придбати гроші — буде найкращою радістю, яку я лише чув у моєму житті! Радуюся гроші, Симоне!

Симон мовчав. Звідки, справді, взяти грошей, та ще й стільки, та ще і зразу? Звичайно, напад на караван до чи від Еламітської затоки дав би, мабуть, більше. Але скільки часу треба б було, щоб такий напад приправити, та ще й із непевним вислідом! Мовчанка зависла в печері.

— Ну, добре, Симоне. Маємо кілька днів на роздум. За цей час щось прийде до голови. А тепер скажи, що робить наш Єгоханан. Відтоді як одійшов від нас — ти нічого не казав мені про нього! Що з ним?

Симон почав розказувати про Єгоханана. Про його життя й успіхи в харашімській дільниці. Говорив і нараз замовчав на півслові:

— Раббане! Я маю пораду! Ми маємо гроші!

— Ну? — здивовано запитався співрозмовець.

— Так, раббане! Ти знаєш храмового ґаона, старого фарисей-ського лиса Беназара? В нього є гроші!

— Знаю, Симоне. Ще краще, ніж ти. Це є один із тих перших в Ізраїлі, хто заслуговує нашого меча. І про його багатство знаю. Багато на нім сліз і проклять. Та як ти хочеш видобути з нього ті багатства, Симоне, коли в нього взимку студеної води не допросишся?

— Дуже просто, раббане! Ти чув про його знамениту збірку самоцвітів. Збірку, про

яку всі знають в Єрусалимі. Збірку, яку він береже більше, ніж мати свого первородного. Цю збірку ми мусимо мати. А потім немає чого турбуватися грішми!

Вождь глянув уважно на Симона:

— Дуже добра рада, Симоне! Як дійшов до неї?

— Я говорив тобі про Єгоханана й пригадав нараз, як той оповідав мені про зустріч з Беназаром. Старий був затримав його на вулиці і за своїм звиком почав канючити поради, що має ще робити для більшого вдосконалення. А Єгоханан з пересердя порадив дідові роздати бідним улюблену збірку самоцвітів.

Вождь засміявся:

— А той Єгоханан вміє дошкульно жартувати! І дотепно. Уявляю собі пику старого! От була потіха! Ха-ха-ха! Але як ми до тієї збірки дістанемося?

— Над цим треба подумати, раббане. Він із нею не розлучається — це знаю напевно. Як виїжджає на літнисько — бере з собою, й у місті тримає, мабуть, у безпечному місці. Його дім має добрі мури, заграбовані вікна й міцні засуви та численну челядь. Важко буде це — правда! Але збірка варта того! За гроші від продажу, якщо вона така знаменита, як про неї кажуть, можна буде придбати не лише один запас зброї. Хлопців сміливих і відважних у нас не бракує, хоч тут потрібна не так відвага, як сприт. І думаю я цю річ довірити тепер Єгохананові.

— Чому саме йому, Симоне?

— Він досить ненавидить своїх колишніх покровителів. І знає, хто Беназар. Але, головне, треба його встромити до якогось небезпечного діла. Бо він забагато думає. І чим більше він роздумує — тим гірше для нього і для нас, раббане. Я пізнав молодика. Мало таких в Ізраїлі, що так щиро, як він, були б віддані храмові й законові. В його душі немає лукавості й облесливості, які дуже часто потрібні людині, що має часом і високу ціль. Для нього Месія і шлях до нього є святі й непоплямлені не лише чином, але й думками. Кожна неправда його обурює прудко і нестримно. Таких, як він, небезпечно залишати з їхніми власними думками. Вони мусять увесь час бути в чинності, весь час треба скеровувати їхню ярість на якесь діло. Треба прив'язати їх до діла. До нашого діла. Ось тому я хочу узяти на це діло Єгоханана.

Симон так говорив, наче хотів когось переконати, і вождь уважливо приглядався йому:

— Щось там не тее з цим Єгохананом, Симоне? Ти вже говориш не до мене, а переконуєш сам себе.

— Ти сказав, раббане! — зніяковіло відповів Симон. — Добре працює Єгоханан, але занадто мудрує. Чому, навіщо і як? — лише й чую від нього, коли часом зійдемося в суботу. Ці запити були нам добрі, коли він був храмовим учнем. Тепер вони лише шкодять. Хочу прив'язати його до нас ще міцніше. Тому він мусить узяти участь у Беназаровій справі.

— Добре кажеш, Симоне. Це добрий спосіб зв'язувати наших людей з братством співвідповідальністю. А на Єгоханані мені залежить, щоб він був наш душею і тілом. Якщо пощастить придбати скарб — заберу його з Єрусалиму знов сюди. Ти потребуєш

помічника. Я потребую теж. Ніхто з нас не вічний!

— Хай Вишній розмножить твої дні, раббана наш! Які це думки приходять тобі до голови?

— Людські думки, Симоне! Тому бери Єгоханана й роби якнайкраще. А тепер час молитов! Слава законові і храмові!

Коли в Єрусалимській кітловині літня спека ставала нестерпною, — тоді багатії залишали розпечені мури і смердюче міське повітря і подавалися до своїх літниськ. На Оливовій горі й далі на північ, серед густих винниць, левад і садків, було безліч цих літніх садиб, що належали визначним іродіянам, садукееям, грецьким і сирійським купцям і багатшим фарисеям. Були це здебільша прості назовні доми, білі купи каміння серед зелені дерев, але були серед них і вишукані будівлі, смак до яких чим далі, тим більше приходив із Риму і Греції.

Дімок фарисейського хаберима, храмового гаона і праведника Беназара був збудований за старими ізраїльськими зразками без жодних чужоземних прибагів, що не лицювали ані вікові власника, ані його фарисейському впливові. О, ні! Кого, кого, а равві Беназара ніяк не можна було обвинувачувати в тому потуранні звичаям заморських земель, як це залюбки робили садукееї. Лише в одному його дім одрізнявся від решти літниськ: жоден не мав такого могутнього й високого муру, як Беназарів. Наче справжня цитаделя, білили його стіни з гушавини дерев, вузькі, наче вікно, ворота вели до середини, а верх мурів був покритий гострим череп'ям. Ні, жоден злодій не відважився б на крадіж у Беназаровому літниську. Мури, череп'я і люті ідумейські пси з вірною сторожею хоронили Беназарові скарби від жадібних зорів і рук. А серед тих коштовностей зберігали його найдорожчий, найулюбленіший скарб, другу душу, — збірку самоцвітів.

Чим старшим ставав Беназар, чим тоншими й тендітнішими робилися нитки, що прив'язували його змисли до життєвих радощів, тим дорожчою ставала йому збірка. Раніше він хвалився нею. Раніше показував друзям і знайомим на посуботніх вечорах і задоволено вислухував їхні захоплені вислови подиву і признання. Але чим далі, тим менше пишався нею перед людьми. Навіщо? Щоб довідалися іродіяни і римляни і запрагнули її мати! Що можна зробити проти волі такого, наприклад, прокуратора, який забажав би придбати збірку для себе? Проти сміливих злодіїв є мури, ґрати, черепиця, пси і сторожа. Але хто оборонить старого, немічного Беназара, коли римська сваволя сягне по цей коштовний скарб? І Беназар перестав показувати свою збірку знайомим і друзям, перестав навіть згадувати про неї і кожного разу, коли заходила розмова на самоцвіти, зручно змінював її напрям. До вікон його єрусалимського дому було вставлено ще грубші бронзові ґрати, двері скріплено міцнішими засувами, а коли приходила пора спеки і треба було перебиратися до левадного дому, — Беназар не знаходив від турбот місця. Серед садків і винниць самотній дім був виставлений на злодійську небезпеку значно більше, ніж у Єрусалимі, навіть не зважаючи на мури, ґрати, псів і сторожу. Бо ті злодії останнім часом стали просто всесильними. У

людських натовпах на ринках і біля храмів, навіть у самих храмових подвір'ях, відрізували вони прочанам їхні гаманці, хоч би ті навіть, які коротко були завішені на шиї. Не кажучи вже про заїзди, де були для них найбільші жнива. Вони підкопувалися під доми й вибирали цілі комори, перелізали через високі огорожі, й лише люті ідумейські пси були для них сякою-такою перепорою. І це діялося часто в самому місті, а що ж казати про самотні літниська! Ні! Беназар краще не пішов би з міста, краще вмілював би від літньої спеки, ніж наражав би свій скарб на небезпеку переховування в самотньому дімку серед левад і садків. Але... І Беназар мав важливе й вирішальне але, яке все ж випроводило його цього літа до самоти літниська, разом з його скарбами.

Бо збірка самоцвітів не була єдиним Беназаровим скарбом. Другим була молоденька Пітора.

Беназар любив не тільки самоцвіти. Беназар любив жінок. І чим старішим ставав, тим більше любив дорогоцінне каміння. А чим більше любив каміння, тим більше побивався за жінками. За красними, молоденькими, невірними, тим молодшими, чим сам ставав старшим, поважнішим, ученішим і праведнішим. Чи ж не мудрому Соломонові було дано безліч жінок і наложниць? А хіба не кохалися в них праведні праотці й не обіймав старий Давид прекрасну юну Авісу?? З цього боку Беназар не робив би собі жодних докорів. Але фарисейство завжди проповідувало погорду до жінок, і він боявся, щоб його мудрість не зазнала ушкоди серед фарисейського світу. Дімок серед садків був найкращим сховком для цієї пристрасті.

Давно вже не мав старий такої невірної. Перед кількома роками купив був її на торгу в Кесарії, коли багатий римський лібертінець розпродавав своїх рабів. Була ще тоді дитиною. Але пронизливі очі старого вже тоді спинялися залюбки на волоссі, барви стиглої пшениці, й на ніжній шкірі дитячих личок. Великі гроші заплатив він тоді за цю гіперборею, як казали про неї греки. Тепер він їх не жалював. Бо тільки тепер, замикаючись із нею сам-на-сам, у покоях свого левадного дому, він розумів, як міг премудрий цар написати свою пісню на хвалу і славу юнки Суляміти.

Ось і сьогодні, після посуботньої вечері, він подався до її кімнати. Але спочатку обійшов й оглянув подвір'я й дім. Схилилося до ночі. Слуги розійшлися до своїх пристрішків, важка брама була на міцному засуві, Натан, новий сторож, молодий міцний галілеєць, вийшов на нічну варту з цупкою дубовою ковільною у супроводі могутніх двох псів. Беназар із задоволенням подумав про долю того злодія, що попав би до Натанових м'язистих обіймів або на зуби щупких псів, ще раз кинув зором на ворота і повернувся до дімка. І тут він старанно замкнув і засунув двері й лише тепер відчув себе цілком безпечним від посягань світу на свої скарби.

Ще декілька днів перед сьогоднішнім днем він був у Єрусалимі, щоб узяти з собою давно приготований і ще раніше обіцяний Піторі дарунок. Був це завій із чистого серікону — шовку або мешу, як звали цю коштовнішу з найкоштовніших тканин. Із Сузіяни привозили його до Дамаску, а звідти везли до Риму. Спритний грецький купець приніс був раз Беназарові показати цю коштовну матерію. І не пожалював. Бо те, що заплатив старий фарисей за вишиваний сріблястими зірками ясноблакитний сувій —

було маленьким маєтком. Для Пітори Беназар не пожалував би й більшого. Узявши під паху загорнений у полотно дарунок, він напмацки вийшов темними сходами до алійяг — горішньої кімнати.

Пітора чекала його. В кімнаті пахло свіжою касією, що ще курилася в кадильниці на низькому столику. Багатораменний світильник звисав зі стелі, стумлено світячи лише кількома раменами на вкриті килимами стіни, низькі ослони і столики з посудом на них. Нічні комахи билися об серпанкову завісу широкого вікна. У кімнаті була духота. Мабуть, тому Пітора лежала на широкому килимному ослоні без жодного одягу, лише з вузьким поясом сирійської танцюристки біля бедер. Радісно скрикнувши, піднеслася вона назустріч старому і простягла до нього руки. Беназар поклав їй на них свій сувій. Пітора вихопила його, і блакитна блискуча ріка шовку розгорнулася з її рук на підлогу. Дівчина з захопленням дивилася мовчки на це диво і, пустивши його на землю, прудко обняла діда. Стиск її нагих рук і тонкий аромат мірри, змішаний зі запахом шкіри, солодко запаморочив Беназарові змисли. Він озирнувся до ослону й сів. А Пітора знов метнулася до свого шовку. Перекинувши його через плече і стягнувши коло пояса, вона почала танцювати. Ще як була малою, віддав був її Беназар до школи сирійських танцюристок у Дамаску. Там вона навчилася всіх танків, що ними пишався тодішній Схід: сирійських і єгипетських, ідумейських і перських, танців землі Саба і країни Гавіла, а також і нових танців грецьких і римських. Навчилася вона співу й музики й коли зняла зі стіни багатострунну кінору і, підспівуючи до її струнного дзвону, закрутилася по кімнаті наче блакитний опар над весняним полем, — старому здалося, що то сама весна, прудка юдейська весна, злинає з неба до цієї тихої кімнати.

Ніжно бреніла кінора, плавно вихилялася танцюристка, простенька пісенька, пісня юнки-робітниці на винограднику так солодко торкалася Беназарових змислів, що він забув і час, і місце. Був уже не вченим, мудрим і справедливим, а головно не старим Беназаром, але молодим юнаком, що тихого весняного вечора виглядає і прислухається серед батьківської винниці, де обізветься знайома пісня:

Ходім, милий, ходім
у поле із хати,
в запашному садку
будем ночувати.
Спозаранку-рано встанемо,
нашу винницю оглянемо,
чи квітує виноград,
чи є зав'язки в гранат.
А потому там
я тобі своє кохання дам.

Пітора розтанцювалася. Причаєність тихого дому й ці солодкі зазивні слова зі струнними наголосами розбурхували її кров. А ця нова матерія, цей казковий серікон, був наче чиїсь прохолодні, гладкі, довірливі доторки. Чим швидшими були танкові рухи, тим швидшими й пестливішими ставали й вони... Ніби тікаючи від них, дівчина

метнулася на бік, схопила зі стіни срібний менаанім і шпурнула кінору на ослін. Пісня урвалася. Срібні патички священного сіструма, інструменту Ашери-Астарті, задзвонили тихими дзвіночками і Пітора почала священний танець богині — праматері ханаанської землі.

Вона забула про старого, Беназар забув про оточення, а тих двоє, що сиділи на розвилистій гілляці старого рожкового дерева, що заглядало до вікна, забули, навіщо вони на цім дереві, ставши лише зором і слухом. Танцюристка злегка тремтіла усім тілом, а її бедра хвилювали, наче б кожною часткою приймаючи доторк лискучого, гладкого шовку. Легенько дзвонив у спущеній руці менаанім. Треміт ставав міцнішим, хвилювання підносилося і спадало, сіструм сполохано обзивався до напруженої тиші. З півзаплющеними очима, трохи розкритими устами, серед яких білою смужкою блищали вогкі зуби, тремтіло і звивалося Піторине тіло назустріч тому, кого причаровувало. Може, самого Ваала-Бела, забутого, вигнаного пана ханаанської землі. Час зупинився. Лише шаруділи босі ноги об килими на підлозі, дзвенів сіструм, бряжчали зап'ястя, й химерні тіні плигали по стінах. І враз сіструм брязнув сильніше, вдаряючи об зап'ястя, струснулися останнім дрогоанням бедра. Менаанім полетів у кут, а Пітора прудким розгоном скочила до ослону й занурилася в подушки біля Беназара.

Натан, галілейський сторож, торкнувся Єгохананового плеча й показав на вікно. Зробити лише скок через півпрозору заслону, й обидва вже були б у кімнаті. Але Єгоханан заперечливо захитав головою. Ні, зараз ні! Це було неможливо! Нemoжливо саме зараз, після цього палкого видива, що було наче нездійсниме, гаряче марево з гебронської межі. Ні, почекати! Він не знав, чого ще має чекати, але чекати мусів. Якби там на ослоні був лише старий фарисей, без того стрункого тіла поруч! Єгоханан міцніше стиснув гілляку, поправив під пахвою меча й умостився ще вигідніше. Поза ясным чотирикутником вікна, замережаним тонкою сіткою прозорої завіси, довкола була темнота, панувала тиша. Лише вартові пси долі під деревом час від часу гупали хвостами об землю.

Зі замкненими очима, важко віддихаючи, лежала Пітора на ослоні.

Досі було промовлено мало слів. І дарунок серікону, й танок потребували їх щонайменше. Але, як поволі спадала напруга танкового чару, хотілося говорити. Наливши собі й Піторі з важкого глиняного глека свіжого гранатового соку до срібних потирів, Беназар розчесав пальцями покуйовджену бороду і випростався на ослоні:

— Піторо! Ти сьогодні танцювала, як ніколи. Подобається тобі цей серікон?

— Нічого кращого я не бажала собі, — обізвалася покірно Пітора й поцілувала старого в скронь. Вона піднесла шовк із підлоги і знов умостилася на ослоні, загорнувшись у його бганки.

— Я радий, Піторо. А тепер присунь стола, запали решту лампад і принеси з долини мій аргаз, що стоїть під ліжком.

Пітора жваво стала на ослін і запалила решту світильників. Тіні вступилися до кутів, засміялися килимні взірці, ще різкішими стали старечі зморшки на Беназаровому обличчі. Потім присунула до ослону низького столика, й уже було чути,

як тупають її ноги по східцях долі. За хвилину була вона знов на горі, несучи перед собою важку кедрову скриньку, обковану бронзовими обручами. Поставила коло столу й знов умостилася на ослоні. А Беназар витяг з-під пояса довгого срібного ланцюжка з бронзовим ключем. Він повернув ним у замковому отворі, заскрипів унутрішній засув і віко увільнилося. Витягши шию, заглядала Пітора до середини.

На перший погляд не було в аргазі нічого особливого. Його наповнювали до самого верху шкіряні гаманці зі шкіряними ж зашморгами, такі, як їх носять єрусалимські купці на дрібні гроші, лише все нові, невживані гаманці. З них підносився якийсь ще солодший, ще приємніший аромат, ніж той, що наповнював кімнату. Беназар розв'язав першого гаманця й висипав на долоню купку ніжно-жовтавих кульочок. Аромат став ще сильніший. Старий вдихнув його в себе глибоким дихом і простягнув руку до Пітори:

— Понюхай! Таких пахощів немає ані в храмовій скарбниці, ані навіть у Каяфи. Це для тебе, горличко! — зі скриньки він вийняв золотом вишиваний, на золотому ланцюжку капшучок, всипав до нього трохи зерняток і натяг Піторі на шию.

Дівчина була захоплена. Це був дарунок, якого вона собі давно бажала: мішочок з пахощами, що їх носили багаті пані між грудьми. Та ще й із таким ланцюжком! Вона притулилася до капшучка лицем, набираючи повні легені аромату, а потім так само притулилася до Беназара. Хоч старий і осоружний часом, він був вартий подяки.

— Мій пане! — тільки й прошепотіла вона.

— Це гавільський бедолах, Піторо. Не той звичайний, що його ті ошусті греки зуть бделіон чи маделькон і так дорого продають для храмового кадіння. Ти лише подивися!

Старий узяв між кінчики пальців і підніс до світла найбільше зернятко. Воно було ніжнозолотистої, імлісто-каламутної прозорості, наче затвердла краплина свіжого гірського меду.

— Лише з Гавілі, з того далекого краю, де живуть елєфанти, малпи й могутні левіятани, приходить до нас цей справжній бедолах. Він капає там, кажуть, зі священних кущів до підставлених срібних мисок. І купив я його не від тих обманців греків, а від перського купця. Такого, знаєш, Піторо, з червоною довгою бородою й фарбленими на червоно долонями. Він казав мені, що кращого немає в цілій Сирії. Ти лише потри його між долонями, Піторо, й тоді понюхай!

Пітора взяла зернятко й потерла між долонями. Наче ледь підігрітий віск прилипала кулька до гарячої долоні, густий аромат підносився з рук. Беназар відкусив кавалочок і дав відкусити теж здивованій Піторі. Приємна гірковість розійшлася по роті, і здалося, що аромат просякає нараз усю істоту. Подих дівчини був наче дух із храмової скарбниці, подумав Беназар і підніс долоні догори: "Слава тобі, який сотворив пахощі!" І взяв до рук наступний капшучок.

Натан на дереві нетерпляче штовхнув Єгоханана. Усе складалося якнайкраще. Аргаз був на столі, і не треба було за ним обшукувати цілого дому. Навіщо чекати! Але Єгоханан лише обернувся і приклав руку до уст. Ні, він хотів ще почекати. Чого? Він не знав і сам. Але здавалося неможливим після солодкого видива танку і звуків пісеньки вдертися до кімнати. Ні! Є ще час. Шкода залишити це чудове місце, звідки так чудово

можна було бачити і чути все.

А Беназар струснув капшучком, і з сухим цоканням розсипалися по скатертині зеленкувато-сині камінці берилів. Пітора тісніше притулилася до старого, і коротке зчудоване "ах" видерлося їй з горла. Бо й було чого. Грубі печатні перстені, необроблені кристали, оправлені в золото підвіски, намиста й ковтки. Наче застигли краплини Великого Моря, вигравали вони в світлі ламп. Беназар узяв великий необроблений кристал і протягнув його проти світла.

— Глянь, Піторо! Це є шгум, священний камінь до первосвященничого нагрудника — Уріма й Туміма. Він присвячений Йосифовому роду. Сирійці називають його каменем мандрівників. Усі їхні купці носять важкі перстені із шгутом, бо вірять, що він принесе їм купецьке щастя. Хай же й тобі приносить щастя цей камінь!

Старий узяв один підвісок на тонкому ланцюжку й повісив Піторі на шию. На білій шії він вигравав теплим зеленкавим вогнем. Дівчина піднесла його до світла, а старий зібрав решту назад до капшучка і з другого висипав криваво-червонасту купу карнеолів. І тут були печатні перстені, ковтки й круглі виточені перлини. Беназар вибрав із купи намисто. Наче краплини крові, загуслої непрозорої крові, висіли насилені на верблюдячий волос карнеолеві перлини.

— А це, Піторо, одем, камінь Рубенового роду, що так само прикрашає Урім і Тумім. Поганці кажуть, що він охороняє дівчат. Хоч ти вже не потребуєш охорони, — і старий задоволено засміявся, — але візьми й це намисто. Воно так чудово пасує до твоєї шкіри! — він обіп'яв намистом дівочу шию. — А греки кажуть про нього, що хто має слабкий і невиразний голос, хай візьме до рота одем і буде говорити легко і переконливо. З цього виходило б, — засміявся Беназар, — що кожен грек уже й родиться з одемом у роті. Бо переговорити тих ошуканців майже неможливо.

Зібрав карнеолі і з червоного мішочка висипав смарагди, їх було так багато, що стіл став зелений, наче галілейські луки після весняного дощу.

— Піторо! Це берекет — священний камінь роду Леві. Це левітський камінь, камінь жерців Бога живого, Ааронів і Мелхиседеків. Він є найкоштовніший в Урімі й Тумімі. А поганці ідумейці кажуть, що він змножує силу бойовиків, і прикрашають ним держала своїх мечів. Цей перстень буде тобі пригадкою про силу твого танку!

Він вибрав серед прикрас перстень з великим каменем і насадив Піторі на мізинець. Перстень був завеликий, і дівчина почала приміряти його на інші пальці, а старий уже розкладав по столі сафіри.

— А це ось саппір — Іссахарів камінь, або, як ідумейці кажуть, — камінь соромливих і невинних. Ти б не мала нічого одержати з них, правда, Піторо? — підсміювався дід. — Але твої очі наче двійко саппірів — синіх і глибоких, наче вечірнє небо. Візьми ці ковтки!

Хоч Пітора не мала вже в ухах місця на дві чудові сині краплини, але взяла їх, кохаючись прозорою синню барви, й завісила на старі ковтки, що звисали їй майже на плечі. Беназар висипав наступний капшук, і стіл укrywся наче уламками блискучого леду.

— Це — керах, Піторо! Від страшного холоду піднебесних гір навіки застиглий лід. Візьми його в руки, який він прохолодний! Це є страшний камінь! Дивись, як зрослися в купу ці прозорі кришталі! Бо вони живі й росли дуже поволі, від часу сотворення світу. Вони бачили Єдиного, коли він творив землю. Тому, коли вдивлятися в них, то можна бачити минулість і пізнати майбутність. Але це великий гріх і безчинство перед лицем Єдиного. Геть з ними назад до мішка, Піторо, щоб не спокушували нас!

Він знову позавертав друзі до полотняних ганчірок і всипав усе до капшучка. Висипав черговий мішочок. Стіл засинів ясно-блакитними тюркісами, наче б зацвіли дикі польові гіацинти на схилах Гиону:

— А це таршіш, дівчино. Здалека привозять його фінікійці і розпродують пустельним народам. Вони вірять, що таршіш охоронятиме їх від розбійничих нападів. Як чудово пасуватиме ця таршішева стяжка до твого волосся!

Беназар обвинув Піторину голову блакитною стяжкою з тюркісів, милуючись хвилинку голубінню каменів у золотистому волоссі. Потім узявся за інші капшучки. І перед глядачами на дереві та Піторою знов проходили знані камені священного нагрудника первосвящеників, таємного Урім і Тумім. Симонові золотисті топази — пітдаг, Гадові каламутні шебо — опали, агати й халцедони, Беньямінів яшфег — яспіс, Юдів кривавий карбункул — нофек і рубін — кадкод, Завулонів камінь левів шогам — онікс і зелений камінь скромного Манасеєвого роду ахламаг — малахіт. Усіх їх знав Єгоханан. Виблискуючи різнобарвністю променів, сяяли вони перед юрбою з первосвященичого нагрудника при кожному богослуженні. Але, лише бачивши їх тут на столі, чувши їхній сухий цокотливий переко́т по широкій площі, слухавши до кожного Беназареву оповідь, почав відчувати юнак їхню таємну міць. Так, їх можна було любити, ці застигли блискучі краплі і промені барв і сяєв. Не дурно ж так трусився над ними старий фарисей! Не дурно такими прекрасними оживленими й теплими ставали вони, коли займали своє місце десь на теплій істоті Пітори. Вони сяяли з її волосся, блищали з пальців і п'ястей, обвивали шию і звисали з вух. Кожен рух дівчини кидав снопи іскор і барв. А старий не вгавав. Він запалився і виймав із арґазу все дальші й дальші капшучки, висипав дальші і дальші барви й іскри. Єгоханан бачив найтвердіший між усім сущим камінь шамір, що метав полум'ям, наче зелотська ватра опівночі, камінь, з якого зроблені підпори Божого трону. Бачив медовозлотний лешем, камінь гіперборейців, що притягує до себе дрібні речі, коли його потерти об вовну, й сипле довкола синенькі тріскотливі іскри. Старий тримав проти світла платівку з лешему, і Єгоханан добре бачив, що в її середині наче жива причаїлася маленька крилата бабка. Платівка також зависла на Піториній шиї, а перстені зі селенітом проти обпиття і гіацинтом проти злих духів ледь-ледь знайшли місце на перетяжених пальцях дівчини. Чудовий пояс, прикрашений аметистом — гахламаг — каменями некохання, камінням, що палку пристрасть обертає на пристрасну ненависть, Беназар лише показав Піторі і поклав назад до капшучка. Замість цього він обіп'яв навколо її шиї довгий шнур з молочно-лискучих зерен. Це були рамот — перли — найкоштовніші з найкоштовніших самоцвітів. Коли вони обвили Піторину шию теплими рядами —

Єгохананові здалося, що то не неживе каміння, а якась таємна, жива сучастка її солодкої істоти. А потім прийшло важке, довге намисто з галузок пенінім — криваво-барвної морської рослини коралу, і пояс, прикрашений каменем грому обсидіаном, що, змелений на порошок і змішаний з червоним вином і смолистими сльозами ливанського кедру, дає пізнати основу всіх речей — страшне, грішне й безбожне діло, що ним ще й досі займаються поганські греки...

Беназар виймав капшучки, висипав і знов збирав каміння, прикрашував Пітору, що без слова, жадібними блискучими очима занурювалася в казковість їхніх сяйв і полисків, і без упину говорив. Тримаючи на долоні або підносячи до світла вибраний камінь чи перстень, він наче сам собі згадував все, що знав про нього, все, що було святого і грішного, простого й високого. Він читав на незрозумілій мові незрозумілі слова, врізані в них, і врочисто звертався до Пітори, наче до другого, такого ж мудрого, вченого й обтяженого досвідом та літами співрозмовця. Вдивляючись і слухаючи, забули й Натан з Єгохананом про час і місце. Бо бачили лише принадну юнку серед барв і полисків самоцвітів та чули заворожливі старечі слова. На столі вже була купа капшуків, великих і маленьких, і, мабуть, в арґазі стало порожньо. Бо старий, не заглядаючи до середини, посунув рукою до глибини скрині й витяг чорну плитку. Але ні, це тільки на перший погляд здавалося, що вона чорна. Бо коли від неї відбилося проміння лампад — вона блиснула наче щире золото. Але увійшла в тінь — і знов була темна і чорна, як ніч. Відтягаючи від себе руку, щоб краще розібрати різані на ній знаки, читав Беназар урочистим тоном: "Устань і піднеси свій зір до вічного променистого неба!" Він спустив руку з таблицею й замовчав, наче діткнутий далекими думками, наче втративши з очей усе, що було перед ними. Помовчав і знов заговорив. А Єгохананові почало здаватися, що це вже не старий Беназар — хитрий, пролазливий фарисей-обманець, а мудрий-премудрий старший святого народу, що знає всі Ааронові таємниці і справдив усі Божі накази:

— Глянь, дівчино! Це камінь мертвих, камінь єгипетських поганських жерців. Ось сидить їхній бог Амон, щоб судити Ка — душу померлого. Ось важать її злі і добрі вчинки, а цей пес — це злий Ваал-Сет, а писар Сехет вичитує справедливі й несправедливі діла підсудної Ка. А ці — ось образки долі — це їхні молитви. Табличку колись купив я в Олександрії від одного старого єгипетського законника. Він мені розказав, що вирізано на ній і що написано. На груди померлим клали цю табличку, Піторо!

І знову, немов замислившись, підніс Беназар до світильника таємничу табличку, його уста ворушилися, але слів не було чути. І знову видався він Єгохананові безмежно старим і мудрим. Пітора поруч простягла догори руки і хруснула суглобами, випростовуючи зааніміле тіло й солодко позіхнувши. І її позіх наче розвіяв зачаклування. Натан ухопив Єгоханана за плече й показав до кімнати. Справді, все складалося якнайкраще. Самоцвіти були на столі і не треба було за ними обшукувати цілого дому. Навіщо чекати! Ураз, заглушуючи якісь думки, що виринали у свідомості, Єгоханан скочив пруживим скоком із гілляки на дах. Він підбіг до дверей кімнати і з

розгону вдарив об них плечем. Тріснув легкий засув, і двері розлетілися. На їхній грюкіт з перестрашеним зойком обернулося до Єгоханана злякане дівоче обличчя й вирячені жахом старечі очі. Але не встигла Пітора закричати другий раз, як уже Єгохананова рука затулила їй рота, а друга стиснула за плечі. Вона не пручалася. Лише широкими очима дивилася, як за Єгохананом з'явився в кімнаті Натан. У його руці був меч.

Беназарові від несподіванки зап'яло дух. Хотів кричати — не було голосу, хотів устати — не було сили. Присутність Натана, нічного сторожа, ще більше сплутала його думки. Але коли побачив, як Натан кинувся до купи капшучків — зрозумів усе. Це був кінець його скарбу, його збірки, його життя! Кричати! Але звідки прийде поміч? Хто, як не зрадник Натан мав хоронити його! Зрадник! Скарб, його скарб прийшли вкрати йому! Обидва скарби! Насильно, з розбоєм... А колись якийсь божевільний юнак радив йому роздати збірку бідним!.. І мовчки, страшним зусиллям він піднісся із ослона. Натан вистромив напроти нього меча, й Беназар знов сів, важко дишучи. Але зараз же зірвався знов. Розпростерши руки, наче для обіймів, без крику, без шелесту, але з люттю медведиці, що захищає своїх малих, кинувся на купу капшучків і прикрив їх цілим своїм тілом. Натан шарпнув його за плече. Але старечі руки втялися в стіл ще міцніше. Натан рвонув сильніше. Столик, скринька, Бе-назар покотилися на підлогу. Важкі капшучки з самоцвітами розторохтілися навколо. Важко дишучи, нахилився Натан над старим із мечем на поготівлі. Ось-ось вдарить! — подумав Єгоханан. Але Натан нарівнявся й поманив Єгоханана до себе. Залишивши Пітору, ступив Єгоханан ближче:

— Що сталося? — зашепотів до Натана.

— Старий помер від розриву серця, — відповів пошепки Натан, застромлюючи під пахву меча. — Менше турбот матимемо. Долі є ще дорогоцінні потіри. Я скочу за ними, а ти позбирай капшучки.

Він зник за дверима на сходах. Єгоханан залишився над старим. Фарисей лежав з відкритими очима, що наче грізно дивилися в простір. Краплини поту виблискували йому на чолі. Розкуйовджену бороду на нерухомих грудях притискала табличка мертвих. Легка рука торкнулася Єгохананових пліч. Мовчки спиралася на нього Пітора, дивлячись на мертвого. Вона тремтіла й нараз розпачливо притиснулася до Єгоханана. Пах ароматів і жіночого тіла запаморочили голову. Все сплуталося. Цей мертвий, що враз так жахливо гостро нагадав Давида на гебронській межі, ці аромати, видава, ніч і тиша безлюдного дому. Але Єгоханан відштовхнув її усім зусиллям своєї волі. З легким бряжчанням своїх намист, поясів і ковтків Пітора впала зомліла на подушки ослону...

І знов була дорога до зелотського табору. Спереду йшов за провідника Симон, за ним Натан зі шкіряним міхом на плечах, що часом бряжчав глухим металевим брязкотом, коли Натан спотикався, ззаду Єгоханан. Ішли мовчки й із поспіхом. Коли зійшлися зі Симоном біля Беназарового дому, було вже за північ, і Симон наглив. Він

навіть не розпитувався багато, коли побачив шкіряний мішок зі скарбом. Лише поважив його на руці й рушив допереду. Подорожі й мовчанці був Єгоханан із глибини серця радий. Розмова його страхала. Бо все, що сталося за останній день, наповнило його істоту почуттями не для розмови. Про них не хотілося говорити нікому, а особливо не Симонові. Ні, в жадному випадку не Симонові. Це були таємниці лише його власні. Від менту, як з висоти рожкового дерева глянув до кімнати й побачив там дівчину з невиданим золотистим волоссям, почув спів гебронської межі, дивився на паморочливий танок й пестощі на ослоні, роздивлявся блискотливу барвистість самоцвітів, — аж до нерухомо простягнутого Беназарового тіла з таблицею мертвих на грудях й зомління вродливої Пітори.

Коли Натан повернувся з долини із оберемком срібних потірів, світильників і тац, і він помагав йому складати скарби до великого шкіряного міха, — ані разу не подивився на Пітору. Тільки як Натан приступив був до ослону, щоб зняти з Пітори її прикраси, — спинив його. Вони не грабують жінок! Здивовано подивився на нього Натан, але не сказав нічого. А Єгоханан бачив стулену між подушками, загорнену в серіконовий завій постать, таку дрібну, малу й безпомічну, що серце йому захлинулося непізнаною досі ніжністю. Вона мовчала, але її широкі очі, ще глибші від тіней кутка й чорного підводу, поглядали на нього глибокими, темносиніми безоднями.

Так і залишили цю кімнату. Ясне світло світильників, мертвий Беназар на підлозі зі скуйовдженою бородою — Натан забрав і таблицю — позсувані килими й порозкидвані подушки, а серед них зв'язану жіночу постать. Натан робив це з видимим задоволенням, аж Єгоханан мусів відвернутися. Але дівчина й далі мовчала, покірنا чи байдужа в грубих руках галілейця. Лише її очі, відчував Єгоханан, стежили кожен його рух.

На денній заставці Єгоханан прикидався ще більше утомленим, ніж був у дійсності, щоб не мусіти багато розмовляти з Симоном. Але й той не мав чомусь охоти до розмови. Натан коротко розказав йому перебіг усієї справи. Симон слухав мовчки, обертаючи в руках один із потірів, прикрашений різьбою. Єгоханан бачив, що це поганський потір: під галуззям виноградної лози танцювали рогаті, хвостаті півлюди, півцапи і тонкі, вродливі дівчата. Але Симон дивився на різьбу байдужим зором і лише, як почув про Беназарову смерть, гостро глянув на Єгоханана. Але не сказав нічого. Ще витяг із мішка кілька потірів: з різьбою і без прикрас, із самоцвітами і гладко-блискучих. Висипав на долоню мішочок саппірів, покохався грою їхніх фарб у соняшних променях ранку й задоволено віддав усе Натанові:

— На місці оглянемо все докладно. Але я бачу, що скарб таки справді має безмежну ціну. Вождь буде задоволений. А найбільше з того, що всі ці дорогоцінності підуть на користь храму й закону, а не будуть поховані в скарбниці фарисейського скупаря. Ви обидва заслужили собі вождевої хвали. Гадаю, що він захоче з вами говорити після того, як ви очиститеся від дотику до мертвого тіла. А тепер спати. Особливо ти, Єгоханане, потребуєш спочинку!

Поклавши мішок з важким і торохтливим вантажем між собою, — всі вмостилися на

спочинок. Єгоханан заснув швидко. Але його сон був повен видив минулої ночі. Вона, вона дивилася на нього із кутка ослону, вона виглядала з олеандрових кущів, під якими вона спала, вона ховалася за поворотами скелястої дороги й у темноті зелотських печер. І з усіх усядів простягала до нього руки...

До зелотського табору вони прийшли під ранок. І ця ніч була як попередня. Але біля дівчини частіше виринала Беназарова постать, й від того ставало Єгохананові ніяково. Мертвий фарисей дивився на нього мудрим поглядом останніх хвилин, тим поглядом, яким він роздивляв таблицю мертвих, і Єгохананові чувся його врочистий тон: "Устань із небуття, о ти, що до небуття був відійшов!"

У дні очищення Єгохананові аж роїлося від думок і образів. Думав, що піст і молитва відженуть їх, але даремно. Все ті ж, ті самі, що й за дороги до табору. Тому дуже зрадив, коли Симон прийшов за ним, щоб іти до вождя. Тепер, стоячи серед печери, перед велетенським столом і могутньою постаттю у троновому майже кріслі, відчув себе наче притиснутим цілою величчю оточення, й від думок останнього часу не залишилося і сліду. Такими дрібненькими і незначними здалися вони йому в цей мент. І його привіт "Слава законові і храмові" прозвучав упевнено і ясно.

Перед вождем знаходився на столі цілий Беназарів скарб. Окремими барвистими купками лежали променисті самоцвіти, виблискувало золото перстенів, срібло ковтків й електрум печатей. Окремо стояли чаші. Лише тепер, на денному світлі, бачив Єгоханан, який це був великий скарб. Вождь тримав у руці довгого шнура червоних галузковитих коралів, що наче ретязь застиглих кров'яних бризків струмив із його руки долі. Він гостро глянув на Єгоханана, аж той не витримав і на мент спустив очі. Але почув ласкавий голос:

— Ти заслуговуєш моєї хвали, Єгоханане. Від Симона я чув про все, що ти виконав. Добре виконав, юначе! Хай не тривожить тебе сумління. У скарбниці жадібного законника ці скарби лежали мертвими. Вони не належали йому. Бувши сином народу, Божого народу, Єгоханане, Беназар мав обов'язок віддати скарб на храм. Бо через храм і народ він був придбав його. Замість того скарб служив йому для втіхи. Зелотам він дасть мечі і списи, що їх вони використають краще, ніж такі скупарі свої скарби. Хай не тривожить тебе сумління. Ти не украв, а тільки повернув народові і храмові те, що йому належить. Ти чистий перед законом, Єгоханане! А в нагороду за твою розважність й успіх дарую тобі цього меча.

Вождь поклав на стіл коралевий шнур й узяв зелотську сіку, що лежала поруч, та простягнув Єгохананові. Вона була в цяцькованій тонкими срібними візерунками піхві. Держак закінчувала гостродзьоба голова сокола з твердого, блискучого чорного дерева. Жовті очі з якогось каменя дивилися наче живі. Єгоханан витяг меча з піхви. Лезо було синясто-лискуче, чисте, як нове дзеркало з гладкого срібла, студене й гостре. Якись злотні знаки бігли від держака до середини леза. Єгоханан не бачив ще такого меча. І його серце затремтіло радістю й відданістю. "Меч, меч із піхви йде! Меч, що забиває"... — пригадалося йому раптом. І він сам не спам'ятався, як підніс догори меча й вигукнув щиро і переконливо: "Слава законові і храмові!" Потім ступив ближче

до вождєвого крісла і схилився майже до землі, торкаючись торочок його одягу. Його серце було повне.

Вождь засміявся і махнув рукою, щоб Єгоханан залишився біля стола. Тепер він брав до рук ковтки, намиста й перстені, підносив їх до світла, кохався грою їхніх барв і важив на руці їхній тягар. Так само розглядав і Симон всі скарби, й обидва почали радитися, що і як треба продати. Найперше важкі чаші, їх швидко розкуплять у Дамаску. Тільки не спішитися з продажем. Дрібні речі підуть до зелотської скарбниці. Й вони знов перебирали чаші, шнури намист, пояси й перстені. Єгоханан стояв поруч, придивлявся і слухав. І чим більше розумів, тим далі відступали тіні видив останнього часу й тільки одне єдине не хотіло відійти в забуття: солодке видиво серед подушок широкого ослону. Аж з прудким натиском застромив дарованого меча до піхви, щоб одігнати й цю решту негідних зелота марінь.

По кількох днях Єгоханан вертався назад до Єрусалиму. Натан, що вертався також із ним, ніс частину скарбу. Ще перед Єрусалимом вони мали віддати його на призначенім місці. Харашімська вуличка знову чекала на Єгоханана.

Коли Барвароба, головний храмовий митник над усіма єрусалимськими храмовими митниками, покликав до себе Закхія, митаря біля Гипікової брами, — Закхій не здивувався. Останнім часом все важче ставало йому пробиватися між юрбою прихожих до міста, щоб нікого не пропустити без храмового мита. Траплялося вже не раз, що спритні молодики прослизували йому попід руки, а ще спритніші й головно нахабніші підсовували замість справжніх храмових мідяків якийсь підроблений непотріб облесливих греків. Тому, стаючи тепер перед Барваробою, він добре знав, чому його зверхник не спішиться розпочинати розмову, а дивиться задумливо понад його голову кудись у далечінь, наче відтягаючи невідкличний рішенець. Покірно схилившись, наче у тривалім поклоні, відчував старий Закхій, що вже жодна покора не віддалить і не змінить того, що мусить статися: старий віл не годиться до важкої мажі.

— Останнім часом трапляється серед твоїх грошей багато фальшивих асів, Закхіє, — почав нарешті Барвароба.

— Греки чим далі, тим зручніше наподоблюють наші гроші, чесний Барваробо!

— Або твої очі не такі вже бистрі, щоб їх розпізнавати?

Закхій мовчав. Не було чого й відповідати, бо це була таки правда. Треба залишати митарство. Лише питання — коли. А ще більше — як.

— Чув я також, що користаючи з твого віку, Закхіє, багато мандрівників встигає пройти до міста, не заплативши мита.

— Це остання босота, Барваробо, що на неї треба б було вояцьких прутів.

— Колись ти з тою босотою давав собі раду й без вояків!

Закхій похнюпився ще більше. Зайво було вже очікувати чогось іншого, ніж того, що мало прийти, невідклично прийти. Треба було відважитися самому на цей останній удар.

— Маєш правду, шановний Барваробо, я знаю, що я вже застарий і не маю того

сприту, що вимагається від митарів біля брами. Бачу, що мушу відступити зі свого місця для молодшого!

Барваробі стало легше, що не він сам мусів висловити старому цю гірку правду. Старий Закхій був одним із найстарших храмових митарів. Усі знали й поважали його за працювитість і чесність. Тепер Барвароба бажав навіть дати йому і малий дар за довголітню працю для храму. Храмова рада безперечно погодиться на такий дарунок. А Закхій, висловивши сам те, чого боявся, вирішив зараз таки докінчити вже започату справу. Було храмовим звичаєм, що коли з храмової служби відходив хтось із старих слуг, то на його місце брали звичайно когось із його родини: сина, брата, небожа або внука. Може, б Закхій і сам подався ще раніше на відпочинок, якби мав кого дати на своє місце. Але синів у нього не було, а померлий зять, ганчар із Пномської долини, залишив на нього вдову Міріам з кодом дрібних унуків, із яких Матанові, найстаршому, треба ще було довчитися гончарського ремесла, щоб могли допомагати цілій родині. Тому Закхій був радий, що не може й не мусить залишати свого місця біля брами, чекаючи, що внук прийде до літ і може замінити свою гончарську шкіряну запаску на митарську палицю. Закхій кашлянув і переступив з ноги на ногу. Барвароба запитливо подивився на старого.

— Шановний Барваробо! Ти знаєш, що храмовим звичаєм може бути за мене митарем хтось із моєї родини. Я маю внука Матана, спритного і розумного молодика. Замолодий він ще, це правда, але він би побув у мене в науці якийсь час, а опісля був би з нього найліпший митар. Молодий, здоровий, спритний!

У Закхіїв голосі бриніла прохальна переконливість, і Барваробі ставало від того ще неприємніше. Саме цього він найбільше й боявся. Бо учора Каяфа йому виразно сказав, що на Закхієве місце мусить прийти один молодик із збіднілої садукейської родини. І тепер ось треба було сказати Закхіїві ні. Він мовчав, і від його мовчанки Закхіїві ставало гаряче. Якщо на його місце не приймуть Натана — зле їм прийдеться! З чого будуть жити цілою родиною? Зарібків у місті є обмаль і для молодих рук, не те що для старого. Біда й голод прийде до хати! І Закхіїві аж потемніло в очах від такого передбачення.

— Але чому ж ти раніше не згадував про це, Закхіє? — нарешті змігся на запит головний митар. Бо Закхієве прохання було справді справедливим проханням і лише збільшувало гіркість приготованої відмови.

— Мій унук був ще замолодий, а я почувався настільки в силі, що не відважувався передчасно турбувати тебе, шановний Барваробо.

— Що робить тепер твій унук?

— Вчиться гончарства. Гончарем був його батько, мій зять.

— То лише вчиться?

— Я казав уже, шановний Барваробо, що він ще трохи замолодий і тому...

— Ось бачиш, Закхіє, — з поспіхом полегші перебив його Барвароба, якому стало вільніше, бо сам Закхій підказував йому тепер вихід, — ти про це не говорив нікому, а ми вже тут знайшли тобі й заступника. Сам найдостойніший Каяфа знайшов, Закхіє, й

нічого вже проти того не вдієш. Та й твій унук, кажеш ти, ще замолодий, щоб бути митарем коло міської брами...

І тільки по тому, як Закхій нараз наліг на свою палицю, пізнав головний митар, яким ударом були його слова для старого. Йому стало його ще більше шкода, й він замовк, ніяково тереблячи бороду. Але що можна було робити? Що? Він лише співчутливо розвів руками:

— Шкода, Закхіє! Велика шкода! Але на цім, на жаль, уже мусить і залишитися. Проти постанови найдостойнішого Каяфи не вдієш нічого. Тепер, коли буде твоя черга, я прийду до брами з твоїм заступником, і ти цілий місяць будеш привчати його до праці. Можливо, що я так зроблю, щоб це було два місяці. Ну, добре! Напевно, зроблю! Але на більше вже не можу, Закхіє. Справді не можу! Та ще хочу тебе порадувати, що при відході ти дістанеш від храму дар за свою довгу і чесну працю. А тепер уже можеш іти. Мир із тобою, Закхіє!

Але Закхій стояв і не ворухився, наче й не чув Барваробових слів. Він наче закам'янів, спершись на палицю, і лише борода злегка тремтіла. Барвароба відвів очі на бік, щоб не бачити цієї постаті нещастя! Ах, як радо б він поміг йому! Але чим і як? Чим і як? І він лише ще більше злагіднив свій голос, коли перепитав Закхія:

— Чув ти, Закхіє, що я тобі казав?

Закхій немов прокинувся. Так, він чув, усе чув! Але що він мав би відповісти? Ні, не варто було говорити нічого! А до того ще така затерплість оп'яла його істоту, що якби він і хотів, то не міг би нічого відповісти. Коли б не ця затерплість, що зв'язала йому руки, ноги і язика — який би крик обурення і зненависті видерся з його горла! Як піднеслася б зараз оця палиця, щоб упасти на голову... Чию голову? Барваробину? Він лише трохи більший слуга, ніж Закхій. На голову Каяфи, на голову його друзів з храмової ради, на голову первосвящеників! На голови тих, для яких він працював ціле життя! Працював вірним й відданим псом, стережучи їхнього добра, сам наражаючись на гріх і погорду, на зненависть і посміх! Лише щоб панам було затишно споживати ті добра, що їх нагромаджувала і стерегла його псяча вірність!.. Але ця думка налетіла гарячим, осмалюючим подувом і зникла. Бо ж ціле своє життя, довге і працівне життя, привчав себе до інших думок, серед яких покора була найголовнішою. Чи ж не навчив він себе й інших, що покора велика охороняє перед гріхами. А тепер ось покора навчила і його бути покірним. І він тільки покірно схилився перед Барваробою — мир із тобою! — і вийшов із прохолоди скарбничого підстрішку до розпеченого храмового подвір'я.

Він повільно простував до свого дому, і йому пригадався його давній приятель — гебронський священик Захарій. Той Захарій, із Абієвої черги, що його були побили римляни. Як він тоді обурювався, проклинав і нарікав! На цій самій вулиці. А він, Закхій, як умовляв його, як втихомирював такими мудрими, але такими, — тепер лише відчув, — покірними й безсилимими словами про велику покору.

Прийшовши після полудня передсуботи до храмової скарбниці, щоб подати Каяфі

звіт про стан тижневого митного збору біля брами, — Барвароба згадав під кінець і про Закхія. Він розказав Каяфі про свою розмову з Закхієм, не забув підкреслити його довгу й вірну службу, його теперішню скруту, але не відважився сказати про Закхієве бажання бачити на своєму місці Матана. Навпаки, ствердив, що Каяфів ставленик Єла може з нового місяця почати привчатися до митної праці.

Каяфа знуджено вислухував Барваробу, як завше в таких випадках розглядаючи свої пещені нігті. Опісля лише кивнув головою:

— Добре, Барваробо! Коли тепер Єла з'явиться до тебе, піди з ним до брами, де стоїть Закхій, і припоручи його старому. За місяць Єла буде митарем. Все вже, Барваробо?

— Якщо дозволиш, найдостойніший, завважити, то я б сказав, що одного місяця буде для запрацювання мало.

Каяфа глянув на Барваробу і посміхнувся:

— Ну, добре! Якщо один місяць pomoже Закхієві, то хай Єла привчається два. Задоволений? А тепер я мушу поспішати. Мир із тобою!

Каяфа піднісся із кріселка, але Барвароба не вступався з дороги. Легка й швидка згода Каяфи на двомісячний термін підказала йому нову думку. Бо від побачення зі Закхієм Барвароба почував легке незадоволення і внутрішній неспокій. Неприємна настирливість бриніла в душі і псувала настрої. Намагався відігнати її, намагався думати про щось іншого, але перед очима була покірно зігнена постать старого митаря й у душі ворушилося щось такого неприємного, як оскома після нестиглих гранатових яблук за часів дитинства. І Барвароба знов уклонився перед Каяфою:

— Пробач, найдостойніший, але я маю ще одну справу.

— Що сталося? — здивовано глянув Каяфа на митаря й знов опутився у крісло. І те, як він так вигідно вмовився на сидінні, піддало Барваробі відваги:

— Закхій, коли я говорив із ним про звільнення, просив за свого онука, що мав би заступити його.

— Що з того? — знизав плечима Каяфа. — Місце вже обіцяне Єлі й одержить його Єла.

— Я так і сказав Закхієві, і він не перечив.

— То в чім же справа?

— Я знаю, що Закхій утримує велику родину свого померлого зятя. Його внук працював в гончарів, але його заробітку не вистачить для цілої родини. Буде мусіти йти в жебри.

— Хіба ж він нічого не заощадив за час своєї праці. Якщо ні — тим гірше для нього. Я знаю — інші митарі мають чималі маєтки. А Закхій дістане ще від храму якийсь дар на відхідне. Чого йому ще треба?

— Я гадаю, достойніший Каяфо, що всього цього для нього замало.

— Замало! Чи він первосвященик, що потребує ще більше? Чого він ще хоче?

— Він нічого не хоче...

— То тим і краще! Значить усе в порядку!

— Пробач мені, найдостойніший, але смію обтяжити твою увагу ще трохи. Не має Закхій жодних заощаджень, бо дуже чесний. Йому вже напевно нічого не прилипло до рук, як багатьом іншим, спритнішим митарям. Ти сам знаєш про це дуже добре. А, крім того, родинні нещастя вичерпували завжди його зарібки. Та найголовніше, найдостойніший, що було б дуже негарно для храму, якби його слуга, хоч би й митар, опинився серед жебраків. І не лише він, але і його рідня. Те, що він при останній розмові нічого не казав, але мовчки прийняв до відома своє звільнення, — мені зовсім не сподобалося. Краще б він був кричав, лементував, нарікав. Пси, що не гавкають, завжди кусливі.

— Що нам може шкодити такий старий Закхій, навіть і кусливий, як ти кажеш?

— Сам Закхій, безперечно, ні, найдостойніший. Але всі ті, що належать до його роду. Сам знаєш, що голодна зграя шакалів є найнебезпечніша.

Каяфа задумався. І не тому, що Барвароба відкрив йому новий погляд на справу. Ні, садукеї ніколи не ставили руба ані своїх симпатій, ані антипатій: завжди оберігалися викликати будь-яке незадоволення з дрібних причин. Він лише думав, як би тепер можна було задовольнити відпущеного митаря. Думав і нічого не міг придумати. А Барвароба стояв, учтиво схилившись.

— Як повадився цей Закхій під час своєї служби? Я щось про нього нічого не чув, крім того, що він існує.

— Я теж не знаю його за цілий час служби. Він найстарший з усіх наших митарів. Але про нього не було нічого чути. Він завжди совісно й точно виконував свої обов'язки. Ані ас не залишився в нього за нігтями. Але останнім часом приносив у своїй скарбонці забагато всілякого ґанчу і не мав уже сприту при зборі. Але в тому причиною його вік, а не зла воля.

— А що знаєш ти про його покійного зятя?

— Нічого, найдостойніший. Лише те, що був гончарем у Гиномській долині й загинув при нещасливому випадку.

— Що тепер нам робити, Барваробо?

І з цього сам Барвароба зрозумів, що для Закхія таки пощастить щось зробити. Йому стало легше. Значить, сьогоднішню суботу можна буде провести без тягара на серці, що клався на нього, коли лише дивився на щасливу родину біля суботнього стола й уявляв собі, що вона могла б одного разу бути без хліба.

— Для самого Закхія, найдостойніший Каяфо, вже нічого зробити не можна. Побуде ще два місяці, вивчить наступника, дістане дар і піде геть. А от, я б думав, щоб його внука, якщо він здоровий і спритний — а гончарі всі здорові — прийняти до храмової сторожі.

— Не буде він замолодий?

— Може, й буде. Але зразу не ходив би на варту, а мав би досить іншої праці.

Каяфа знов задумався. Пропозиція не була кепська. Член митарської родини в сторожі був би не злим охоронцем храму і священничих прав.

— І це добре, Барваробо! Я ще над цим подумаю й поговорю з начальником

сторожі. Треба довідатися, чи там потребують людей. А ти пригадай мені іншим разом про справу. Мир з тобою!

Супроводжений низькими поклонами головного митаря, Каяфа поспішався з кімнати. Нова римська лектика чекала його перед входом, і він із приємністю спинився на хвилину на сходах, щоб помилуватися поглядом на своє найновіше придбання. Це бо була перша римська лектика, що її відважився завести для свого вжитку член первосвященничої родини. І кожен раз, як він бачив її — майстерний витвір із чорного дерева, позолоті і бронзи та вишиваних матерій — приємне почуття вибраності торкалося його свідомості, перекрите, правда, прозорою тінню ніяковості. Бо хоч і багато всіляких чужоземних новинок позаводили собі садукейі, а найбільше, може, первосвященники, але з ними вони не виходили досі поза мури своїх палаців, не кололи ними, так би мовити, очей юрбі. Римська ж лектика була одвертим викликом фарисейсько-зелотській ненависті до садукейів. І хоч Каяфа ніколи у своїй власній свідомості не рахувався з думкою цієї маси садукейських противників, але його садукейська обережність і життєва поблажливість все-таки підшептували йому, що не варто викликати згіршення на єрусалимських вулицях. Одначе власна пиха все-таки була міцніша, й він не минав нагоди, щоб не показатися в місті в пишній своїй лектиці.

Тому він залюбки оглядав тепер це своє нове придбання, що на сонці здавалося ще розкішнішим: держала з позолоченими бронзовими прикрасами — акантовим листом, цезельовані срібні стовпчики, вишивані тонкою позоліттю занавіски. Звичайно, жодні фігури. Бо це вже було б поганство. І Каяфа зітхнув, пригадавши прекрасні грецькі вази з такими чудовими мальовилами жіночих постатей! Вази, що він їх смів подивляти лише при зачинених дверях. Ах, ті греки! Чого вони тільки не вміють! Він умостився в лектику і старанно затяг внутрішні, прозоро-сітчасті занавіски. Так ніби по слугах не можна було пізнати, хто сидить у середині. Але цим рухом зсування фіранок він ніби відгороджував себе від неприємних поглядів зустрічних. І зараз же йому прийшла до голови думка про сторожу й охорону, і він вирішив прийняти Закхієвого внука до храмової варти.

Це лише тим, що крутяться в ганчарській вуличці серед ганчарських виробів, оглядаючи штукарські горщики, глечики, світильники, миски, підноси, макітри, кухлики й усілякий інший череп'яний дріб'язок, з поливою й без поливи, з прикрасою й без неї, — це лише тим здається, що немає на світі кращої, легшої й заробітливішої праці, як гончарська. Уже місце самого продажу робить приємне враження. У вуличці не чути гамору і грюку, крику й лементу. Череп'я стоїть на полицях у найкращому ладі, або перед крамницями на чистих солом'яних матах. Гончарі в чистих білих запасах весело вигукують біля свого крихкого краму, час від часу лише подзвонюючи суглобами об дно горщика, щоб показати купцеві, яку добру, певну річ купує.

Але хай-но спробує хто погончарувати в Гіномській долині, звідки приходить до міста все це череп'я. Одна копанка глини чого варта. Важкої глекової глини в небезпечних глинищах. Коли кожної хвилини необережний або недосвідчений копач

може опинитися під грудями обвалу. Ось у такім глинищі загинув був при копанні гончар Юда — Закхіїв зять і Матанів батько. Ціла стіна землі несподівано впала на нього, коли він вибирав глиняний шар. Із-під важкого глиняного горба витягли тоді тільки бездушне тіло. Скільки плачу й жалю було в ті дні! Самі малі діти! Найстарший Матан не міг ані в чім замінити свого батька, бо ще був замалим. Мусів ще довчитися батьківського ремесла. А до всього нещастя батько взяв із собою до могили й таємницю своєї поливи, для якої так цінувалися на торгу Юдині вироби. Була це стара таємниця Юдиного гончарського роду, що колись належав до царських гончарів. Від батька до сина переходила вона на смертельному часто ложі. Так само мав її дістати й Матан, коли б сам став майстром і батьком родини. Тепер ця таємниця була навіки втрачена. Які вигляди мав без неї осиротілий син? Не більші, ніж кожен інший дрібний гончар у Гіномській долині.

Та коли скінчилася доба жалоби й очищень, хлопець знову повернувся до батьківського глинища. До небезпечних копанок, важких місильних ям, палаючих жаром печей. Це була доля його роду від найдавніших часів, і йому не залишалося нічого іншого, як далі триматися її. Далекий батьків родич, гончар Гедеон, прийняв його за учня, перебравши до вжитку батьківський реманент і гончарську піч. За свою працю не діставав Матан, крім їжі, нічого. Та ще був радий, що не мусить нічого платити майстрові за науку. А весь тягар турбот за родину — матір, братів і сестер — упав на старого Закхія. Були це скрутні й тяжкі часи.

Останніми часами родині ставало легше. Матан уже довчився на підмайстра, й у хаті почали об'являтися перші ознаки добробуту. Діти їли досита, й суботні вечори були часом маленькими бенкетами, як уявлялися вони все півголодній юрбі здорової дітвори. Леві, другий син Міріам, пішов також до гончарської науки, й Міріам уже ввижалася та недалека майбутність, коли вона зможе серед дня простягти собі на колінах стомлені руки. Та були це лише солодкі мрії. Бо вона бачила, яким старим був її батько Закхій і як тяжко вже було йому виконувати свої митарські обов'язки. Бачила це, зі страхом очікувала того дня, коли він уже не піде зрання до своєї брами, але відганяла від себе цю полохливу думку й тішилася мріями про долю своїх синів. А тут ще недавно почула вона ще одну вістку, яка стривожила її турботливе серце матері й господині. У майстра Гедеона була донька Сара й казали, що в долині вже не було таємниці, що вона буде її невісткою. За інших обставин Міріам тільки б зраділа на думку про внуків. Але тепер мусіла майже з відчаєм боронитися від настирливої думки: що станеться з рештою малечі, якщо не стане їй підмоги ані в батькові, ані в синові? Та й що таке зрештою Сара? Гончарева донька й більш нічого. І хоч гончарі найчастіше вибирають жінок серед гончарів, але її Матан вартий більшого, ніж така Сара, хоч би навіть і перша красуня серед гончарських доньок. Та і яка б оця краса не була, але Матан буде найкращим юнаком долини. Але, що там долини! Треба лише бачити, як зглядаються на нього жінки, коли він продає з Гедеоном своє черепа'я! А що таке жіноча краса? Ще більш нетривка й непевна річ, ніж шафрановий цвіт. Одцвіте, зів'яне й відпаде скорше, ніж гаряча пристрасть у чоловічому серці!

Живучи на стрісі Закхієвого дому, Єгоханан ніколи не сходився ближче зі Закхієвою родиною. Він відчував, що Симон навмисне примістив його в митаря, щоб таким чином відділити його від стику із оточенням. Бо все-таки нехить до митарів, прищеплена ще із дитинства, стояла тонкою підсвідомою запоною між ним і господарями. Чи ж не були ці садукейські, іродіянські, чужинчі слуги тим знаряддям, яким утискали сильніші слабших і багатші бідніших? А до того ще Єгоханан відходив до праці ранком, вертався пізно ввечері, коли вже дім напівспав. Лише в суботу мав більше часу, але і тоді поспішався на прохід за місто, або залишався на стрісі зі своїми думками. І господарі не намагалися втручатися до його самотності, а діти стихали, коли зустрічали його замислений погляд.

Одного разу, прийшовши ввечері із праці, відчув Єгоханан у домі якийсь неспокій, незвичке стурбування. Хоч було вже пізно, смеркалося, але крісло старого митаря біля порога стояло порожнє. Кожного вечора він вивищувався у нім, — наче патріарх біля стану, думалося Єгохананові. Тепер він сидів на ослоні біля стола, тяжко сперши голову на руку, Міріам поралася біля каганця з якимось ганчір'ям і глянула на Єгоханана та привітала його з таким порожнім виразом, що він здивувався. Але в себе на піддашші знову забув про все. Своїх власних думок, що їх найчастіше переривала втома працівного дня, мав він аж надто багато. Вулиця мідярів постачала йому їх щодня, а новий меч під пахвою кожного разу пригадував, за що він його одержав. Не любив чомусь Єгоханан цієї пригадки. Він відганяв її від себе, якомога швидше, але вона все-таки ставала в кутку й посміхалася до нього синявими очима танцюристки або загадковою посмішкою нерухомого мертвого зору. І тоді, хотів чи ні, але знов сидів на своєму потаємному місці на гілляці рожкового дерева і чув, і бачив, і відчував, відчував, відчував. Серед його думок не залишалося місця для уваги до життя його господарів.

Але кожного вечора ставав тепер Єгоханан, вертаючися додому, свідком цієї напруженості. Відчував її мовчазне нап'яття в Міріаниному привіті, Закхієвій непорушності і — навіть діти, здавалися йому, були тихіші і причаєніші, ніж звичайно. Але якось однієї суботи він прийшов додому раніше, ніж звичайно, і, привітавши старого в його кріслі, зупинився біля порога. Ще був час сумерку й у передвечірньому світлі дня вразила його Закхієва охлялість. Так виглядав старий, дуже старий обрубок дерева, спорохнявілий, струхнявілий, що ось-ось розпадеться на непотрібні вже і для вогню кавалки. Лише очі з-під сивих вій блиснули на Єгоханана дивним гарячим світлом.

Вулиця гула останнім суботнім гамором, Єгохананові не хотілося стояти мовчки на порозі, але якась непевність, відчував, тримала його біля старого, її напруження ставало нестерпним, і зрушив його Закхій. Чемним старечим голосом, що в Єгоханановій уяві не пасував до його митарського зайняття — він знав, як мусіли гукати й відгризатися митарі біля брами — почав старий розпитуватися про працю, опісля про родину. Спочатку Єгоханан нащулився, як сторожкий пес, та зараз-таки відчув, що старого цікавлять не відомості, але просто хочеться поговорити. Дім був порожній, діти й Міріам були на сусідах. І Єгоханан почав охоче відповідати, коли йшло

про вулицю мідярів, і намагався оминати подробиць із свого власного життя, крім того, що мусів знати Закхій від Симона, коли той привів був Єгоханана до цього дому. Нарешті він зручно перевів розмову на самого Закхія. І старий розговорився.

Тепер уже Єгохананові не хотілося йти до своєї комірки. Старий говорив, наче нарешті дочекався когось, перед ким міг розкласти на перегляд усе, що назбиралося в його істоті. Він розказував про своє життя, що було властиво митарською працею при всіх майже брамах Єрусалиму. Розповідав про дрібні й більші сутички і спори, про всілякі зустрічі зі всілякими людьми, що за його життя проходили через ворота до міста і з міста. Зустрічі, правда, однобічні, звичайно без радісних привітів, бо хто ж радо вітає митареву постать при брамі. Але тим цікавіші, що майже ніхто з тих мандрівників не звертав на нього уваги більше, ніж на брамовий поріг, об який можна спіткнутися. То лише митарева повинність звертати увагу, придивлятися, спостерігати. Закхій придивлявся, спостерігав і звертав увагу ціле життя. Він бачив різноманітних чужоземців, чужинців із цілого світу, що пройшли були через браму до святого міста. Навчені далекими мандрами фінікійці ніколи майже не сперечалися за мито, без відмови платячи все, що від них вимагали. Так само робили й перси, що говорили найменше з усіх мандрівників. Ідумейці вже сперечалися, але найбільше спротиву виявляли греки. До них завжди треба було двох митників, щоб переконати їхню балакучу вивертливість. Римляни не платили нічого ізраїльським митникам, їх зустрічав один із вояків сторожі, що стояли при кожній брамі. На храмових митарів вони й не дивилися. Галілейські селяни довго не розуміли, скільки й чому треба платити, а потому ще довше розв'язували свої вузлики й гаманці, в яких були стиснені їхні мідяки. А зарозумілі законники, з яких аж капала праведність і вченість, кидали свої аси на брук, щоб лише не доторкнутися нечистої митаревої істоти. Закхій оповідав про ненажерливість храмової скарбниці й іродіян, що вже не знати з чого власне мали б ще брати податки. Про їхні вимоги до тих митарів, які ці податки мусіли збирати. Бо бути митарем при брамі — було ще не таким відповідальним обов'язком. Ті, що мусіли збирати податки по містах і селах, — ті митарі були справжніми козлами жертовного примирення. На їхню голову зручно пересунули пани-здирачі ненависть і погорду юрби, на них склали всю вину за свою загарбливість і пожадливість. І цьковані з одного боку панськими вимогами та наражуючися на опір і ненависть населення, збирачі податків ставали самі твердими, немилосердними і безсердечними. І було в Закхієвих словах стільки гіркості, назбираної з цілого життя, стільки терпкості за незаслужену кривду й заслужену працю, що Єгохананові ставало соромно. Як міг він з погордою ставитися до цього старого й чесного слуги зненавиджених порядків. Ах, знов мав правду вождь, коли ворогів ізраїльського народу казав шукати серед самого таки народу! Лише zeloti, й тільки zeloti, мають в руках ключ до розв'язки цілої майбутності народу: нема друга понад zelota, немає закону понад Божий!

— Так, є в цім багато правди, кажу я, чому з такою нехиттю дивиться на нас народ, називаючи іродіянськими наймитами. Бо як же наймит може не слухатися свого пана? Це є наша праця, наш хліб, із якого існуємо ми й наші родини. А коли не будемо їх мати

і стоятимемо на ринку, як ті поденники, вичікуючи найму, то чи прийдуть нас найняти ті самі законники, книжники і праведники, що нами погорджують? Ми ж не встановляємо податків, не радимося в раді іродіянській і первосвященничій над тим, як міцніше притиснути народ.

— Але ж ви та рука, що простягається до дорогого всім гаманця. Чи ж не бере вона часом більше, ніж їй належиться?

— Так, Єгоханане! Часом бере. Не так звичайно ми, митарі при брамах, як ті, що збирають податки. Вони беруть. Але за все своє довге життя я не взяв ані аса, що не був би приписаний, ані аса, що опинився б у моєму капшуку, замість у митній скарбонці. А тому й нарід, що іродіян і законників бачить вряди-годи, а ми, митарі, докучаємо йому щоденно, — ненавидить не так їх, як нас, їхніх покірних і безгласних слуг. А заплата? От така, як я тепер маю. Майже піввіку прослужив я храмові й ось тепер сиджу без праці й без сили біля свого порога. Красти не хочу й не можу, працювати не здібний, жебрати соромлюся. Ах, як часто приходять мені в голову гіркі слова Проповідника: "Буває справедливий, що гине з усією справедливістю своєю, а також і безбожний, що довго живе в гріхах своїх". І чи не казав пророк, що коли гине праведний, то жоден не припускає того до свого серця, мужі благочестиві зникають, і ніхто не помічає того, що перед приходом злого зникає добрий...

Вони ще говорили про дрібні справи митарського життя, і, відходячи до комірки, Єгоханан мав враження, що йому розвинулася нова книга народного життя. І її сторінки, як і ті, що їх він досі знав, були теж позначені горем і неправдою, обманом і злобою, утиском і сльозами. О, яке ж превелике діло матиме перед собою Месія, щоб з цих дрібних і нещасних, підлих і запроданих, зробити вірних і відданих слуг... або знищити без останку жадібним крові мечем!

Від цього вечора Єгоханан почав уділяти більше уваги своїм господарям. Привик зупинятися кожного вечора біля Закхієвого крісла й розмовляти про події дня. Обидва були тепер одвертішими, відчуваючи, що зникає сторожка відчуженість, яка стояла колись між ними. І чим далі, тим глибше розумів Єгоханан його гіркість супроти колишніх хлібодавців. Закхій знов і знов розказував йому про митарські порядки й докладно описав свою останню розмову з самим Каяфою. Як первосвященничий зять прийняв його у храмовій скарбниці, як милостиво розмовляв із ним, звичайно здаля, щоб не посквернитися митарським віддихом, як сповістив йому, що дістане на відступне грошовий дар і що його внука Матана приймуть до храмової сторожі. І хоч це останнє трохи рятувало родину від скрути, але Єгоханан помітив, що в Закхієвім голосі не було кращих нут, ніж перед тим.

— Чому ж ти не радієш з того, Закхіє? Бути храмовим сторожем не зле становище, особливо коли Матан змужніє. Багато краще, ніж гончарське ремесло. А сторожа не вимагає багато зусиль, добре забезпечена й у загальному пошанівку. Не буде зле Матанові, буде добре й вам.

— Так, Єгоханане! Мені трохи легше на душі, що родині не загрожуватиме бодай голод. Та ж за цілу свою довгу службу я не зберіг, на жаль, нічого на старечі дні. Бо мої

руки не були липкі, а наші пани все дбали про те, щоб ми, воротарі, не забагатіли на храмовій службі, скупі відмірюючи нам заплату за нашу працю. Раніше я б, може, ще і звеличував наших первосвящеників на кожному перехресті єрусалимських вулиць. Але останнім часом, сидючи тут без праці, яка все життя хоронила мене від думок, я додумався до того, що не варто так дуже радіти і превельми дякувати.

— Як то, Закхіє?

В тонах оповіді старого Єгоханан уже давно підмітив ті самі нотки, що і в голосі Ази, коли той скаржився на мідярське життя. Так, життя всіх бідаків має ту саму терпкість, а від терпкості постають ті самі думки. "Напували мене терпким вином страждання, й болячками вкрилася душа моя", — пригадав він зойки нещасних біля Силоамської купелі. Але все таки допитувався Закхія далі:

— Чого ж тобі шкодувати, достойний Закхіє? Що не був злодієм? Що не утискав і не шахраїв? Не шкодувати, але радіти мусить душа твоя, що залишилася справедливою в законі.

— Того не шкодую, Єгоханане! Але шкода мені, що ціле життя виявляв я вірним псом лише покору велику й послух необмежений.

— А що б ти зробив, достойний Закхіє, якби не виявляв ані послуку, ані покори?

Єгоханан із зацікавленням поставив запит, але зразу не дочекався відповіді. Старий наче не чув його, вдивляючись у вуличний присмерк. Предмети втратили вже свої гострі обриси й лише де-не-де на тлі освітленого вирізу дверей зарисовувалися обриси постатей.

— Запитався ти мене, Єгоханане, а я не знаю, що тобі й відповісти! Ні, таки зразу й не знаходжу слів для відповіді. Але, щоб чесно відповісти, то здається мені, що таки справді нічого не зробив би. Так само слухняно виконував би, мабуть, свої обов'язки й не відмовляв би послуку. Але бодай покори, псячої покори не було б у душі! І тепер ось усе частіше й частіше пригадується мені одна давня пригода. Давно це було вже. Мабуть, і тебе ще не було на світі. Був у мене тоді знайомий священик, Захарій звався, із Геброну. Я знав і знаю багатьох священиків, але всі вони дивилися на мене як на митаря, ані один, бувало, не зостановився на розмову зі мною. А Захарій ніколи не дав мені пізнати своєї священичої вишості. Коли йшов до храму на службу або вертався до Геброну, завжди знаходив час привітливо розмовляти зі мною. Так ось цей Захарій, коли я раз у годину його скрути почав говорити йому про покору, сказав мені, що прийде ще на мене час, коли ані найглибша покора не охоронить моєї душі від болю й пониження. Пригадую собі це пророкування й не можу заперечити його.

Єгоханан слухав цілим єством. Він ледве стримувався, щоб не прискочити до старого, не вхопити його за руку й не затрясти: швидше, швидше! У свідомості завирувало нараз стільки думок, що лише зусиллям волі стримав себе і змусив до спокійного тону:

— Розкажи мені про це, достойний Закхіє!

Старого не треба було двічі припрошувати. І, час від часу помагаючи старому запитами, Єгоханан наче побачив і останній в'їзд батька до міста, появу напівзнищеної

болем й образою людини і від'їзд із Єрусалиму півмертвої, позбавленої змислів істоти. Усе це колись чув від матері, але то були оповіді чужих оповідей. Як міг він останнім часом забути про це? Та ж то була думка про батька, ображеного, пониженого батька, що там у Геброні, на перших порах свідомості, надавала його душі гарту і його думкам жадоби помсти. Це ж батькова істота стояла за ним і вчитувалася разом із ним у пророчі слова про відплату, про кару на неслухняних рабів і жорстоких панів народу... Він засунув правицю під ліву пахву, намацав держака сіки, теплої від тіла, готової кожного часу. Це був батько, що передав її у синові руки. Це був батько, що завів його на зелотський шлях! О, хай буде благословенна пам'ять твоя! А син твоїх думок, батьку, не зрадив. Вихилявся, наче викрутасами полевих доріжок прямував до цілі, здавалося, що віддаляється від неї, але все-таки йшов уперед. Храм, садукеї, фарисеї, — все те було тільки підготовою до праці для храму й закону, приготуванням усього того, на що присягався ще дитиною, коли читав матері зі старих батьківських сувоїв. Так, мати! Єгоханан здивувався. Так рідко чомусь згадувалося йому тепер про матір! І нараз так нестерпно забажав побачитися тепер із нею, розказати їй все, почути хоч би її співчутливу мовчанку. О, вона зрозуміє його без багатьох слів. Як завжди розуміла його за часів гебронських мрій, коли викохувала на назорея й нарешті віддала на службу законіві і храмові...

Сам не пам'ятаючи, як попрощав Закхія, сидів самотній на своєму даху, дивлячися на Єрусалим. Дільниця стихла, на сусідніх дахах давно вже поснули всі нічліжани, а Єгоханан сидів і не збирався спати. Навколо була темнота. Лише вгорі світилися смолоскипи небесної колісниці, а долі, серед темної маси домів, смолоскипи Антонієвої вежі й головної храмової брами. А далеко, на другому кінці міста, де був Іродів палац, підносилося легке сяйво: на освітленій світильниками стрісі знову відбувався один із безперестанних бенкетів римських панів. І Єгоханан стиснув п'ястуки. Ота Антонієва вежа була знаком ізраїльського нещастя. А в тому палаці воно кублилося. Ані один зелот не минав тих місць, щоб не притиснути міцніше свою сіку. А в тіні вежі й палацу ховалися ті, що боялися ізраїльських поглядів, що їм чужинецька сила й ласка були опорою, охороною і нацьковуванням до нищення свого власного народу. О, вожде! На них передусім мусить упасти бойова сокира зелотських легій!

Цієї ночі Єгохананові приснилася мати. Снилось йому, що подає йому мати свіжу, ще теплувату пшеничну паляничку. Печиво вигнулося пригоршнею, а в ній повно темно-бронзового, запашного меду. Наче в дзеркалі бачить Єгоханан у нім своє дитяче обличчя з радісним усміхом задоволення. Коли ранком прокинувся — здавалося, відчував на устах солодкість ласощів і ще втягував у себе останній пах свіжого пшеничного печива. І думка про Елісебу не залишала його цілий день. Вистукуючи своїм молоточком, він наче притакував її словам. Ах, можливо, що відтоді, як він не був у храмі, для нього передавали якісь черепочки з Геброну. А він навіть і не сміє показатися на храмових подвір'ях! І так нараз захотілося Єгохананові покинути це місто, Єрусалим великий, цю вуличку, повну гуркоту і брязкоту, цей верстат достойного Авакума! І податися до свого Геброну, пройти вузькими вулицями,

тінистими левадами, дихнути прохолодою рідного дому і притулитися до ласкавих, спрацьованих, шершавих материнських долонь...

Як тільки Єгоханан зайшов за горби гебронського шляху, і Єрусалим зник з очей, — давно не відоме почуття охопило його істоту. Так наче не було жодного Єрусалиму, з його знесильюючою душу боротьбою останніх років, так наче б тільки вчора йшов він цією дорогою з Елісебою, повен мрій і сподівань. Усе було тоді, як і сьогодні. Те саме сонце, пекуче й сяйне, ті ж горби й поля, ті ж левади й дороги, що розбігалися радісними закрутами до сіл і гаїв. І він був той самий, рішучий, веселий і готовий віддати все і прийняти все для храму, закону й народу.

Тоді була осінь. Повнота буття схилилася над землею, всі дари землі й неба лежали, як приготована жертва, перед олтарем Вишнього. Як і його серце за тих днів. Як і вся його істота, готова до назорейської жертви. Тепер весна. Зелень, яра і блискуча, аж сліпить очі, повітря напоєне незрівнянними пахощами — капшучок на грудях тої, фарисеєвої вродливиці. — "А потому там я тобі своє кохання дам!.." - заворкотіла горлиця в Єгохананових думках. І він бачив блиск живих очей дівчини і блиск мертвих очей Беназара... Цікаво, що сталося з дівчиною? Він чув від Симона, що за злодіями шукали й у місті й по довколишніх селах. Але про дівчину боявся спитати. А тепер ось вона йшла біля нього, подзвонюючи сріблом прикрас і виблискуючи іскрами самоцвітів, йшла танковим кроком й наспівувала легко солодкі запаморочливі слова: "А потому там я тобі своє кохання дам!.."

Єгоханан спинився. Ні, ні! Тепер не те, цілком не те! І він не той самий юнак, що залишав із матір'ю Геброн. Не бракує йому ані завзяття для боротьби, ані жертвенності для офіри! Але яке ж воно все, все інше, як було тоді. Як скаже він про все матері? А чи скаже? Чи зрозуміє мати його теперішні думки? І чи варто про все це казати їй?

Єгоханан прискорює кроки, бо думки затримували його рух, наче бажаючи дати спокій для власного погідного хвилювання. На дорозі рух малий. Ціла околиця тепер по садках і виноградниках, на полях і городах. Немає часу відвідувати місто, хоч би і свята. Земля кличе! В поті лица свого будеш їсти хліб свій! Натискаючи з усієї сили на чепіги, йде он там за плугом селянин, а двоє молодиків ведуть волів, час від часу покрикуючи тяглими, співними перекликами, а ззаду ідуть ще двоє і наче ті дзьобаті птахи на Йорданських болотах, підносять і спускають на виорані брили важкі дзьоби своїх мотик! Справді, скільки зусилля й поту! Скільки праці, солодкої, терпкої, невдячної і збагатливої праці!.. І Єгохананові здається найбільшим злочином хотіти для Ізраїля такої долі, щоб він став паном, що сам ніколи не прикладає рук до чепіги, мотики й рискаля, сам ніколи не працює на цій запашній ріллі, серед цих ароматних садів, левад і винниць! Великим гріхом було б Ізраїлеві стати таким паном! Бо земля має за пана лише того, хто пестить її своїми мозолястими руками, стискає в міцних селянських обіймах, хто милується прибажно її красою, хто тремтить заздрощами від одної лише думки, що на чийсь чужі пестоші вона могла б відповідати пристрасніше і плідніше, ніж на його власні. І цю землю мав би пестити інший народ? Та ж тоді він, а не Ізраїль був би паном цього обіцяного раю! Цікаво, що ніколи ще такі думки не

приходили йому до голови. Що сказав би на них Симон? А вождь? Ні, це не zelotsькі думки! Він торкається держала свого меча і наспівує бойовий псалом: "Господь твердиня моя — кого убоюся? Вишній сила моя — кого устрашуся!" Аж сіяч на дальній ниві спиняється на мент і вдивляється в самотнього співака на гебронській дорозі.

Сонце схилялося вже до заходу, коли, звернувши зі шляху, Єгоханан почав короткий спуск до міста по Гебронських схилах. Але на хвилину спинився, щоб з калатливим серцем придивитися до рідного міста. Здаля не було помітно жодних змін. Усе було те саме, як залишив був його останній раз. Може, навіть, як за часів царя Давида! Так, ніби ніколи не змінявся час над цією кам'яною купою домів. "Он там, між завиллинами вуличок їхній дім. Там мати! Де вона? Вдома? Чи на леваді, серед вечірньої краси весняної природи?" І він уже не спам'ятався, як опинився в місті.

І у вузьких вуличках було так само, як і завжди. Лише після Єрусалимської ворохобні, руху й галасу все здавалося ніби старше, менше, зшарганіше. Вулиці були ще майже порожні, бо всі ще знаходилися на роботі. Лише, як сонце діткнеться західних горбів, тоді оживе місто гамором дівчоріччя й перегуками молоді. І, ніким не пізнаний на дорозі, прослизнув Єгоханан аж до батьківського дому. Аж трусився, коли підбіг до дверей, аж мусів на мить затриматися перед дверима і на порозі:

— Мамо!..

У півсутінку хати поволі обернулася до нього від млинка якась постать. Зі здивованим зойком піднеслася зі землі чужа жінка. І щось щемливого й важкого поклалося на серце і стиснуло горло, так, що жоден звук не вийшов уже з нього. А ця чужа жінка низенько вклонилася йому, і наче через імлу передчуття чув Єгоханан її запобігливо-ласкаві слова:

— Привіт тобі, чужинче! Увійди й відпочинь у цім домі! Пробач мій оклик. Ти вступив так несподівано! Здійми ходаки, і я принесу тобі води!

Чужинець! Чужинець у власному домі. Хотів щось відповісти, але рука й далі тиснула за горло. Мовчки сів і, розв'язуючи ремінці ходаків, почав розглядатися по хаті. Видко було, що тут господарили чужі люди. Лише кілька знайомих речей, речей із його дитячих споминів, стояло на своїх старих місцях, як оцей стародавній млинок, що гуркотів так інакше від млинків цілої вулиці. Але багато було вже чужого, незнаного, що відчувувало й цю кімнату й цілий спомин про рідний дім. Нарешті спромігся на слово:

— Дякую тобі, жінко! Я Єгоханан, син Захарії й Елісеби, пророчий учень з Єрусалиму.

Жінка, що з глечиком збиралася йти по воду, обернулася із легким вигуком:

— Єгоханане! О, Єгоханане! Це ти! Привіт тобі ще раз у твоїй хаті від твоєї служниці Ганни. Мир із тобою! А я ж не пізнала тебе! Та й ніхто в місті не пізнав би, напевно, тебе. Безбородим юнаком залишив ти був Геброн. А тепер ти — муж! О, равві! — і в її голосі почув Єгоханан нути шанобливості. — Бо й чутки про тебе були тут пішли, що немає тебе в Єрусалимі, що ти подався до Єгипту, до багатої Александрії! Посилали навіть до тебе восени принагідного післанця, щоб ти з'явився до Геброну. Ах,

я забудько! Пробач мені, равві. Балакаю, а ти чекаєш на воду! — І вона зникла за дверима.

Егоханан знову почав розглядати хату. Так, усе було чуже. Не варто було й допитуватися чому. І ця, як вона зветься, Ганна, не згадує нічого про Елісебу. "Немає, немає...", – прошепотіли уста. Але стиск на горлі задушив останній шепіт. Вернулася й Ганна з водою, перекинула рушника через руку, принесла мидницю — Егоханан пізнав їхню стару родинну мидницю — і наготовилася зливати воду. Студений струмок приємний холодив натруджені дорогою ноги, і з прохолодою для тіла вступала й до душі рівновага. Скінчив умивання і сів у кутку, слухаючи Ганниної балаканини. Опісля почав уже розпитувати й сам.

Так, Елісеба померла восени. Саме коли стояли найкращі осінні дні перед початком дощів. Ні, не хворіла, не мучилася. Легку смерть післав їй Господь. Знайшли були на леваді під смоковницею. Хто бачив її, казали, що не виглядала як померла. Була ніби у глибокому сні. Навіть, кажуть, усміхалася. Ні, перед смертю Ганна мало зустрічалася з Елісебою. Але, кажуть, що завжди ходила замислена, ніби навіть зажурена. Часом чули, що сама із собою розмовляла. Хто відвідував її? Ну, як звичайно Давидова Дебора та її Рут. Вони часто заходили до Елісеби, а вона до них. А Дебора здорова. Як у неї? Внуків двох уже має. Звичайно, Рутіві. Такі здорові хлопці, любо поглянути. Аж Дебора при них помолоділа. Каже, що не бабою відчуває себе, а матір'ю. Чи чув, Егоханан, коли таке? А як вона, Ганна, опинилася в цім домі? Ну, та ж равві мабуть пам'ятає гончаря Рудена, що мав халупу й піч, там долі, під Давидовими печерами. Коли Елісеби не стало — дім залишився порожній, ніхто не знав, де знаходиться він, Егоханан. Сповіщали до Єрусалиму, але не знайшли його там. А тоді рада старших постановила дім винайняти, віддати за сніп і виорендувати леваду і виноградник. Усім цим керував ткач Небат. А тоді і приголосився її чоловік, Руден, до винайму цього дому. Від тих часів вони живуть тут із трьома дітьми. А гроші, що платять, знаходяться в молитовній скарбниці. Руден має десь усе закарбоване, скільки заплачено досі, а Небат також. А чи думає Егоханан надалі залишатися в Геброні? І в її голосі він відчув турботливий знепокій.

Егоханан слухав, відповідав і запитував, але одна думка не залишала його весь час: чужинець! Чужинець у власному місті і власному домі. Чужинець для поля і виноградника. Бо той лише їхній пан, хто прикладає до них п'ят своєї і думки, як думав він ще сьогодні вранці. Але його праця і думки не тут. Немає матері — немає нічого, що лучило б його із Геброном. Може, б це була Рут? Ні, не мав правди Озій, коли намовляв його вертатися до Гебруну, до рідної ріллі. Рідне місто й рілля для нього не лише тут, але всюди, де живе Ізраїль. Немає матері, немає Елісеби. Вона одна ще, мабуть, могла б прив'язати його до рідного міста! Ні, Ганно, він не думає залишатися в Геброні.

З тону дальшої Ганниної балачки відчув Егоханан, яку полегшу справили їй ці Егохананові слова, як бадьоріше почала вона крутитися по хаті, приготівляючи вечерю. А за хвилину затупотіли дитячі ноги, хата наповнилася дитячим вереском і м'язистий Руден вернувся додому від своєї печі і кружала. Він привітливо поздоровив

Єгоханана і, довідавшись від Ганни, кого має перед собою, просив гостя бути паном у власному домі. Він бо, равві, робить їм честь своїми відвідинами, а вони лише його слуги, повсякчасно готові до послуг. І крізь чемність звичайних гостинних висловів Єгохананові відчувалася одвічна, така добре вже в Єрусалимі пізнана, пошана того, хто не має, до того, хто має.

Мабуть, через дітей рознеслася вістка про Єгохананів прихід по цілому Геброні. Бо за якийсь час почалися обережні й зацікавлені відвідини жінок. Забігали, ніби позичати чогось, зойкали, наче від несподіванки, пізнаючи Єгоханана, низенько вклонялися, називали "равві", трохи лементували, згадуючи Елісебу. І відходили, вступаючи місце іншим. Прийшла й Рут. Спочатку Єгоханан не пізнав її. Де була та струнка дівчина, що, по коліна у протканій сонцем воді ставочка, співала пісеньку про кохання? Це вже була достойна мати й господиня. І Єгоханан відчув ще сильніше, що немає йому місця в Геброні. А Рут уклонила йому, як і всі інші жінки, так само назвала равві, вітала від старої Дебори і запрошувала до їхнього дому. Єгоханан дякував. Він прийде, обов'язково прийде. Але завтра, коли спочине трохи з дороги. Родина чесного Рудена буде вже сьогодні турбуватися про нього. Прийде!..

А коли скінчилися відвідини й вечерея, він радо прийняв запрошення господарів на спочинок. Вони хотіли відступити йому цілу хату, свою широку постіль і з цілою родиною спати на стрісі. Але Єгоханан не дозволив. Він хотів би бути сам на стрісі, де він так давно вже не спав. Сам один, необмежений чотирма стінами, сам під зоряним весняним небом. І коли залишився на даху на пруживих матах, прикритий теплою овечою шкурою, відчув нараз таку втому, що навіть думки засипляли на півдорозі до свідомості. Та й нараз і без спротиву занурився в сон.

Ранком Єгоханан устиг виховзнутися з хати ще раніше, поки водоноски не повиходили по воду, і подався до своєї левади. Поспішав, майже біг, наче там чекала на нього нетерпляча об'ява. Зовсім задиханий станув під старою смоківницею й обняв стовбур. Подивився довкола. Всюди була ярість весни: свіжість барв, сяйність променів, гострість обрисів і проникливість ароматів. Тільки стовбур старої смоківниці був сірий і непорушно-байдужий, наче б ніби не довкола нього буяла весна.

Тут, казала вчора Ганна, знайшли її. Єгоханан пильно обдивився довкола стовбура, наче шукаючи слідів останнього перебування матері. Але бильця були свіжі, неприм'яті й росисті, а стовбур мовчав. Ах, про що вона думала за останніх хвилин свого життя? І тепер уже справжній, визволений жаль стиснув Єгохананове серце, і він відчув, як вогкість сліз зрошує його щоки. Він не стримував їх. Вони вільно текли долі й мішалися з цією життєвою радістю поранку, з вологістю росяності, з тонкими ароматами садків і левад. Вони скочувалися, скочувалися, рясні і блискучі, і не біль підносився в Єгоханановому серці, хоч і просилися на уста Проповідникові слова. Велика зрівноваженість пророчої мудрості охоплювала його могутніми обіймами:

— Покоління минає й інше покоління настає, — каже пророк. Але земля триває навіки. А з нею й вибраний народ, заприсяжений народ Божий. В отцях і праотцях триватиме, в матерях і праматерях. Від Сари, що онтам в Авраамовій печері, аж до

Елісеби в їхній предківській. А покоління минає й інше настає, лише земля триває навіки!

Егоханан глянув угору. Смоківниця шуміла вже молодим листям, що не могло закрити ще безлічі зимових плодів. Вона родила і плодила, наче той великий народ, на всі чотири сторони світу, спокійна, мудра й плодovита королева ізраїльських левад. Егохананові стало легше, так ніби зі слізьми залишила серце напруга суму. Спокійно й радісно обійшов леваду, винницю, зостановляючися на знайомих місцях. Тут лежав Давид, тут уперше бачив Пасхура, тут підкрадався до точила із в'язнем-зелотом. Де він тепер? За тією огорожею спалювали римського вояка, що так прудко був настромився на меч, як колись цар Саул. А там, на тих доріжках, він востаннє бачив Рут, солодку Беназарову танцюристку. І навіть видиво цього останнього спомину не закаламутило вже Егохананового спокою.

Він ще раз радісно глянув довкола і нараз усвідомив собі незмінне рішення: це прощання. Ніколи вже не вернеться він до цих левад, ніколи не гляне на захід сонця за Великим морем, на полудневу спеку над причаєним сірим містом, на зоряність над вечірніми левадами. Ніколи! На хвилину уявив себе Мойсеєм, що ось звідти, з вершини Фасга, дивиться востаннє на обіцяну землю. Але засоромився. О, як далеко йому до Мойсеевої величі й могутності. Лише Мойсеїв сумнів тремтить часом у нім помноженою мірою. І, залишивши левади, вернувся Егоханан до міста.

Речитатив дитячих голосів зі шкільного подвір'я повернув його думки знову до дитинства. Він постояв хвилину під брамою, прислухаючись, як до такту вчительової тростини виспівувала малеча назви останніх літер абетки: Реш, шін, тав, реш, шін, тав... Опісля штовхнув двері й увійшов до середини. Усе тут було таке саме, як і перед роками, коли й він так само сидів на старій маті, підобгавши ноги, півзамкнувши очі, і проказував за Самлаєм приповідки премудростей Сирахового сина. Все було те саме, лише менше, зшарганіше, похиленіше. Лише на Самлаєвому місці сидів незнаний учитель. Побачивши чужинця, діти урвали свій спів, учитель озирнувся, і Егоханан пізнав Ебеда, Самлаєвого внука, що вже за дідового життя вивчився був на помічника міському вчителеві. Але Ебед не пізнав чужинця, і Егохананові треба було називати себе. Згодом довідався, що старого Самлая давно вже немає між живими гебронцями. Восени передминулого року також одібрався до печерних осель своїх предків. Але дітей навчав до останнього. Так і помер на своєму місці, тихо й непомітно, наче задрімав, схиливши голову на груди і спершись об стінку, коли дітвора довкола, заохочена дрімотою старого, наповнювала галасом шкільне подвір'я. Слухаючи Ебеда, Егоханан знову бачив довгобородого вчителя, його піднесену руку з довгою дошкульною олеандровою лозиною і чув його переконливий голос: "Хто стримує лозу свою — ненавидить сина свого, але, хто його любить — заздалегідь карає його!" і переконливий висвист пруживої лозини, готової шмагати плечі лінюха.

Ідучи зі школи до Давидового дому, Егоханан відчував легкий треміт. Після рідного дому це було те місце в Геброні, що найбільше в'язало його думки. Радість Дебори від зустрічі з ним не була ані крихітки штучною, але щирою і близькою, якою могла б бути

зустріч у рідному домі. Єгоханан і досі не знав, чи здогадувалася Дебора про його тодішню тугу за Рут, бо Дебора ніколи не дала йому цього пізнати. Та все-таки він був радий, що в хаті не було ані Рут, ані взагалі нікого з хатніх.

— Чекаю на тебе від самого ранку, Єгоханане! Всі пішли на винницю, мала і я йти, але заради тебе залишилася. Яка шкода, що не бачить тепер тебе мати, такого сильного й мужнього сина, Єгоханане!

Вона прикивувала головою, спинялася на хвилину при Єгохананові і далі метушилася по хаті, приготівляючи страву. Єгоханан мовчав і слухав, і перед його чуттям проходив старий Геброн його дитячих років з усіма дрібницями забутого життя, з усіма турботами, радощами й подіями гебронського існування. Його приятелі поодружувалися, придбали дітей і придбають ще більше, дехто відійшов до предківських печер, дехто допався до приморських міст, але найбільше залишилося вірними рідному місту. І все було, як і було, затиснуте в рамки цих вузьких вулиць і ще вужчих бажань, що ними керувала та ситість хліба і безмежжя спокою, що так обурювала вже пророків. Ні, ні! Жити тут, залишатися серед них — нізащо! Він поправив меч під пахвою, наче шукаючи в цім вірнім зелотським друзі дружньої підтримки. Якби ще була мати жива. А так!

Єгоханан умився й мусів з'їсти свіжих паляничок з медом, покуштувати весняного овечого сиру і свіжих зимових фіг і сушених дактилів і всього, мабуть, всього, що мала в коморі Дебора. Лише від сушеного винограду відмовився, і Дебора вибачалася, що забула про його назорейство. Навіщо їй було знати, що він уже давно не є назореем! А стара стояла перед ним і все припрошувала та припрошувала, немов би хотіла впакувати до нього всі хатні запаси. І Єгохананові було добре, що вона не розпитувала, а сама перегортала перед ним сумні й веселі сторінки гебронського життя. Лише коли Єгоханан відсунувся від усіляких страв з подякою і запевненням, що вже більше не може, — лише тоді запиталася, як довго ще залишиться в Геброні. І зовсім не здивувалася, коли Єгоханан відповів, що завтра вертається назад до Єрусалиму. Лише зітхнула й покивала головою.

— Так, Єгоханане. Назорееві нема чого в нас робити. Твоє місце у святому місті, біля храму. Навідайся лише до старших, поговори з Небатов. Він тепер є головою ради і скаже тобі, що зроблено з твоїм маєтком. Ми з зятем розпорядилися твоєю хатою й віддали в найми твоє поле й винницю. Чи добре зробили?

Єгоханан подякував. Йому і до голови не приходило сумніватися в доцільність Дебориних заряджень. Все, що зроблено, — добре зроблено. Він відвідає Небата і підтвердить усі її розумні зарядження. І більше вже не було про що говорити. Ще далі гомоніла Дебора, вже про своє життя, про Рут, про зятя й унуків, але Єгоханан слухав і не чув. З Геброном був кінець. Якби не відвідини в Небата — вийшов би хоч зараз назад до Єрусалиму. Ні, ще залишилися відвідини батьківського гробу. Аж тоді.

Супроводжений Дебориними благословеннями, вийшов Єгоханан з Давидового дому й зараз же подався до Небата. Ткач був дома. Ще з вулиці чув Єгоханан прицокування ткацького верстату і від брами побачив у дворі знайому картину.

Довкола двох верстатів ходило рівномірним кроком, наче воли на молотильнім току, двоє підмайстрів, що ткали коштовні незшивані сукні. На кількох високих верстатах працювали менш спритні підмайстри й учні, ткаючи довгі килими і грубе полотно. А сам Небат не стояв, а сидів перед новим сидонським ткацьким верстатом, що його лише він один мав у Геброні і на якому так зручно було ткати тонке, коштовне гебронське полотно. Небат уже мав цілком сиву голову, але ще так само приспівував, коливаючись до такту метушливого ткацького човника. І він не пізнав відразу Єгоханана. Але коли той назвав себе — ткач одразу залишив працю й повів гостя до хати. Сам кинувся по воду, і Єгохананові коштувало багато зусиль переконати господаря, що після відвідин у Дебори не може споживати жодної страви. Небат не розпитував багато. Розказав, за скільки були винаймлені його поле й левада. Єгоханан нічого не змінив на рішенні старших. Лише зменшив плату за оренду, а гроші приказав на утримання школи й молитовні. Небат лише здивовано покинував головою:

— Правда, ти назорей. Нічого не потребуєш. Але ж і найправедніші в Єрусалимі не цураються дібр земних!

У Закхіївій родині сталося нещастя: захворів найменший десятилітній унук Елій. Траплялося часто, що серед ночі чув Єгоханан прудкий кашель дитини. Шамотіння внизу, босі кроки Міріам, що метушилися по хаті, й цей неперестанний, важкий, що здавалося, розірве маленькі груди, кашель. Єгоханан спинявся часом увечері коло його ліжка в куті кімнати. Він брав його гарячу руку, дивився в блискучі очі, де плигало світло чадливої лампадки, говорив кілька веселих слів. Хлопчик пробував посміхатися, але усмішка лише перекривлювала безкровні уста, а в блискучих очах чаїлася суворість. І Єгоханан ніяковів і замовкав. Щось було в тій передчасній суворості з останнього погляду старого Давида на гебронській межі і суворого, застиглого зору Беназара на підлозі його кімнати. Мати лементувала:

— Поглянь, Єгоханане, на нього, втіху мою! Як схуд, як змінився він! Бувало цілими днями пустував на вулиці, тепер лише лежить і кашляє. Бувало лише "мамо, їсти!" чула я від нього — тепер навіть на мід не дивиться. І все з того часу, як нам так зле було, коли Закхій мусів залишити працю. Що буду робити з ним, моїм мизинчиком! Ну, скажи, скажи мамі, що б ти хотів, моє зернятко!

Вона вклякала перед постіллю, підкладала під дитячу спину свої так само худі руки, а Елій посміхався до неї змудрілою від хвороби посмішкою:

— Нічого мені не треба, мамцю! Мені й так добре!

Єгоханан звернувся до старого, що здаля дивився на них, розгребуючи бороду:

— Треба закликати лікаря, чесний Закхіє.

— Два рази вже ми кликали вченого рофе, що є наставлений для нашої дільниці.

— Ну й що?

— Перший раз він не прийшов, другого разу прислав свого умана, помічника-костоправа.

— А чому не прийшов сам? Таж рофе на те наставлений, щоб було кого покликати

до хворого.

— Ти добре знаєш, Єгоханане, що й рофе дурно не ходить до хворих. Хто заплатить добре — того добре й лікує. Міріам дала йому лише два аси, й він порадив лише натерти груди часником. За два аси лікар не ходить до хворого, Єгоханане!

Закхій говорив спокійно, наче збайдужіло, і Єгохананові підступила до горла гіркість. Старий мав правду. За два аси можна було лише купити три-чотири шпаки на торговищі. Вчений рофе не буде собі студити рота задля людей, що не мають більше. Зрештою одним амгаарецом більше або менше — що на тому! Це не книжник або багатій-садукей, що не вірить у майбутнє життя й за всяку ціну чіпляється за земне. Лише вони можуть купити коштовні масті, чудодійні наливки, на меду роблені ліки. І хіба не краще бідному відійти з цієї долини сліз, відійти чим скорше, щоб у майбутньому житті втішатися з прекрасних, здійснених мрій про Авраамове лоно. Там є місце для всіх бідаків, всіх мугирів палестинської землі! Пощо ж ученому рофові намагатися позбавити їх цього блаженства!... О, Єгоханан знав цих лікарів і їхні практики. Ще в Геброні говорили так про їхнього рофе, достойного Бенакіма. Наскільки ж єрусалимські лікарі вченіші від гебронських і безсердечніші! І гіркість вулиці бляшаників переповнювали його істоту.

— А що казав уман?

— Що розуміється на хворобах молодий костоправ? — відповів запитом на запит Закхій. — Він порадив дати на груди і плечі плястри з гірчиці, взяв два аси і пішов геть. За два аси і я можу бути таким лікарем.

— Але ж щось треба робити, Закхіє. Дитина дійсно хвора.

— І я знаю, що треба робити щось. Але що і як? Грошей ми не маємо, робити нічого не можемо.

— Значить... Елій помре?

Єгоханан зусиллям витиснув із себе це слово. Йому було шкода цієї, ще недавно такої веселої дитини, що він їй радо приносив блискучі обрізки бляхи для дитячих забав. Він бачив, як похнюпився від його слів старий, що, мабуть, любив свого найменшого внука ще більше, ніж матір:

— Ще одну надію маю я, Єгоханане. Покликати асаїна. Якщо він не допоможе — ніхто не допоможе.

— Асаїна? Хто це?

— Так вони звуть себе, по-стародавньому. Ми їх звемо есеями. Або ще божими людьми.

— Ах, есеї!

Єгоханан чув про них, навіть бачив декілька разів. Була це, казали йому, дивна громада. Щось ніби назорейське братство, члени якого не їли м'яса, не пили вина, не знали жінок. Вони цуралися усієї спільноти ізраїльської, хоч пильно виконували всі приписи закону. Жили у своїх окремих есейських оселях, куди не мали приступу ані не члени, ані жінки. Обробляли землю, ткали полотно й робили все, що потребували для своєї громади. Нічого не продавали й не купували. Одного разу бачив Єгоханан такого

есея на вулиці. Він був стрункий, худий, високий, в такому білому одязі, якого не мав, здавалося, ніхто в Єрусалимі. І від тієї стрункості й снігової білі він здався наче ясний промінь, наче весняний легіт, що випадково залетів до цієї темної, засмородженої єрусалимської вулички. Він ішов серединою вулиці, наче сторонився посквернити сніжність свого одягу дотиком об плісняві мури, а зустрічні шанобливо вступалися йому з дороги. Другого разу він бачив есея на молитві під храмовим муром. Лише дуже великі грішники або праведники не наважувалися вступати до храмових подвір'їв. Так і цей есей стояв під палаючим промінням полудневого сонця і, не зважаючи ні на кого, молився, обернений лицем до стіни, майже дотикаючись муру своїм головним тефіліном. Його біла постать коливалася до такту молитви, а довкола стояли уважливі глядачі і приглядалися із тихою пошаною здивованими очима. Слово "есеї" шелестіло над ними тихим шепотом. Вони, казали, чекають Месію, кожного дня пригтовляючися до його приходу. Тому завжди такі білі, тому завжди такі чисті, такі ясно-суворі й байдужі до народних справ. Вони, казали, знають закон краще, ніж усі законники вкупі, вони сповняють його докладніше, ніж найправедніші між фарисеями, вони вміють лікувати краще, ніж найліпші олександрівські лікарі. І це останнє усвідомив Єгоханан, пригадавши обидві зустрічі. Але що Ізраїлеві з їхньої чистоти, праведності й знань, коли вони замкнули їх у своїй громаді, наче мушля дорогу перлину між міцними скойками! І Єгоханан ніколи не думав про них, аж сьогодні Закхій розбудив його спомин.

— Тепер пригадую собі, Закхіє. Я бачив їх і трохи про них чув. Асаїн, справді, по-старовинному зветься лікар. Але звідки і як ти хочеш покликати такого лікаря. Знаєш ти, де вони живуть?

— В Єрусалимі вони не мають жодного притулку. Лише приходять до міста на молитви при храмі. А живуть в долинах на захід від Мертвого моря, де є останні джерела й останні зелені кущі перед пустелею. Я не був там, звичайно, ніколи, але мені казали ті, що випадково заходили до тих долин. Прості кам'яні хатки з великими вікнами, таких не роблять у нас ніде, казали, грядки зі зелениною, ставок на купання. І довкола велика тиша. Чужинець може прийти й відійти, взяти собі, що бажає, і ніхто його не затримує й не запитається чому, куди й навіщо. Але туди мало хто заходить.

— Ти хочеш туди йти, Закхіє?

— Старий я, Єгоханане, й не можу блукати по пустельних межах. Але я знаю одне місце, де їх можна часом побачити. Це стати коло Овечої брами й чекати. Через неї часом об'являються вони зі своїх осель до міста.

— То їх мусить завжди чекати багато людей, якщо вони такі чудодійні лікарі, як ти кажеш, Закхіє.

— Ні, не чекає їх майже ніхто. Бо дуже, дуже рідко трапляється, щоб есей пішов до хворого, Єгоханане. Бачив я такі речі кілька разів, коли стояв біля Овечої брами. Дуже рідко йшов асаїн до того, хто його запрошував. Але я маю надію. Бо, як і йшов він до кого, то ніколи до наших багатіїв, лише до бідних, таких, як тепер я.

Єгоханана торкнулася несподівана внутрішня радість:

— Що ти кажеш, Закхіє? Справді не йдуть до багатіїв?

— Не йдуть, Єгоханане! Часто не йдуть і до бідних, але до багатих — ніколи. Так воно випадає, що ніби пізнають по якихось таємних ознаках, до кого йти, а до кого ні, кому допомогти, а кого навіть не чути. Але мушу спробувати. Бо крається моє серце, коли подивлюся на Елія. Хочеш допомогти мені, Єгоханане?

— Хочу, Закхіє! Але як? Маю йти до есейського села?

— Ні, Єгоханане. Маєш стати зі мною коло Овечої брами й вичікувати. Потім будеш говорити до нього, йти за ним, щоб не дозволити йому зникнути в місті. Я вже не маю того сприту ані до кроку, ані до крику.

Єгоханан з радістю погодився, а старий Авакум відпустив його з праці. І вже перед сходом сонця стояли Закхій з Єгохананом коло Овечої брами.

Вузька площа перед важезними ворітьми була, мабуть, вже від півночі заповнена тими, що хотіли якнайскоріше вийти ранком із міста. Бо коли Закхій з Єгохананом прийшли перед браму — мусіли спинитися далеко від виходу. Коні, верблюди, осли й люди стояли тісною юрбою, очікуючи, коли з вежі засурмить буцина римського вартового, даючи знати, що зійшло сонце. Нетерпеливилися і люди, і тварини, готові кожної миті зірватися з місця і втиснутися в темний простір під вежею, з якого виблискували списи римської варті, вишикуваної перед брамою. Не менша, напевно, юрба чекала і з другого боку. Як у такій юрбі можливо побачити есея, не те що й пробитися до його? Єгоханан не сховав свого сумніву від старого, і той лише сумно покивав головою. Але що мали вони робити? Треба було чекати. І обидва терпеливо чекали, спершись об мур. Зрештою есей не мусів увійти з цим першим навалом перехожих, він міг прийти, як казав Закхій, пізніше. Якщо вони не побачать його сьогодні — мусять чекати завтра, позавтра або ще далі, кожного дня. Може, б Єгоханан іншим разом і не пішов на таке вичікування. Але він бачив гарячкові очі дитини, чув її хриплий кашель, і великий жаль торкався його серця. Що може він зробити, щоб вирвати від шеолу цю маленьку істоту бідолахи-амгаареца? Вичікувати на лікаря-цілителя було тією найменшою поміччю.

Засурміла буцина крикливими дикими звуками, і ясна щілина почала поволі розширюватися на тому місці, де була брама. Знявся ще більший галас, в якому губилися тони римських дударів, що пригравали до відчинення. Поволі сунула юрба до переду, бо в брамі римська сторожа вимагала порядку. Єгоханан і Закхій чекали. Нарешті останні осли зникли за брамою й пішли перші ряди тих, що вступали до міста. Кілька митарів спритно оббігали їх, і, кинувши їм свої мідяки, подорожні намагалися чим швидше зникнути в напрямку до середини міста. Старий уже давно сів під стіну, поклавши біля себе торбу з харчами на цілий день. Єгоханан ще стояв над ним, пильно розглядаючи гуртки, щоб не пропустити ані особи, на якій би не спочинув шукальним зором. Але серед тих мандрівників не було досі жодного, хто б нагадував знані постаті білих людей. А юрба все сунула й сунула. Першими пройшли селяни з довколишніх сіл — доньок міста, як їх звали в Єрусалимі — зі своїми ослами, навантаженими зелениною, овочами, клітками з голубами, курами і шпаками. Запах часнику й цибулі,

погляд на свіжі огірки і грона винограду викликали почуття голоду. Але теплий дух овечої отари перебив його, а телячий мекіт заглушив усі викрики подорожніх. Це були жертвні тварини, і м'язисті чабани мали чимало праці, щоб змушувати до ходу вперед цю сполохану юрбу. Есея не було. І коли минули отари і перейшли всі подорожі та площа зістала порожньо-самітною, з широким отвором брами на кінці, за яким лежала соняшна дорога, — Єгоханан присів до Закхія. Старий витяг хліб і цибулю, солодку сихемську цибулю, й обидва почали мовчки снідати.

Порожня й тиха лежала перед ними поранкова площа. Під брамовим склепінням митники дораховували зібрані шістьяки, високі легіонери, що від своїх списів навсторч здавалися ще вищими, наче підпирали стіни вежі, і через широку браму губилася в далині дорога. Не хотілося говорити про невдачу, що могла повторитися й завтра, і післязавтра, й бозна-коли перемінитися на зустріч з лікарем-цілителем. І нараз Закхій перестав жувати й задивився через браму. Самітна постать мандрівника з віслюком показалася здаля. Якийсь спізнений прочанин, мабуть, ішов до міста. Єгоханан теж задивився у чужинця, але сяєво сонця на білій дорозі сліпило очі і не можна було нічого розібрати, крім білої постаті чоловічини і сірої — віслюка. І лише, коли вони увійшли в тінь вежового склепіння і спинилися, щоб платити мито, Закхій уловив Єгоханана за руку й устав. Устав і Єгоханан. Не було сумніву — це був есей.

Поклавши на стіл митникам своє мито, есей узяв осла за налігача й вийшов на площу. Закхій рушив навпроти і став на дорозі. Есей мусів спинитися. І Єгоханан бачив його спокійний і лагідний погляд, що спочинув на старому. Закхій низенько вклонився, так низенько, що аж рукою доторкнувся землі. З придушеним старечим стогоном підводився знов:

— Змилуйся наді мною, чоловіче божий! Внук мій умирає!

Єгоханан також уклонився зі старим. Вони нарівнялися, а есей мовчав. Він лише пильно розглядав Закхія, потім зробив рукою рух, наче просив уступитися з дороги, й рушив уперед. Закхій уступився, і в старечих його очах було болюче замішання. "Чоловіче божий!" — лише вигукував він, вкладаючи в цей оклик всю тугу старечого відчаю. Не спиняючись, не озираючись, віддалявся геть есей. Лише його кроки були швидшими, наче він хотів утекти від настирливого прохача. А Закхій залишився, стоячи ніби соляний стовп, безвладно звівши руки. Єгохананові стало шкода його, він сповнився безконечною жалістю, якої він ще ніколи не відчував. І одночасно лють ухопила його за горло. "Чоловік божий!" — який висміх! Без відповіді, без слова обійти нещасного брата ізраїльського і поспішати від нього геть, щоб не дати помочі! Це має бути той асаїн-лікар для душі й тіла — що на нього була остання надія в домі безнадії! Він глянув ще раз на Закхія і скочив за есеєм.

Ще асаїн не був за поворотом, як Єгоханан наздогнав його. "Чоловіче!" — гукнув він і ледь витиснув із себе "божий". Есей обернувся, глянув на Єгоханана сумним і ласкавим поглядом, але зараз же обернувся без слова знов і потяг осла за налігач у дальшу дорогу. Тепер уже обурення заклекотіло в Єгоханані весняним буревієм. Він устромив руку під пахву, але твердий дотик держала опритомнив його:

— Чоловіче! Я чув — тебе звуть лікарем душі й тіла! Брешуть! Ти не лікар, а обманець! Чуєш! Обманець! Тебе благає старий за життя внука — а ти обминаєш його, наче лепруватого! Ти...

Єгоханан вигукував це майже до вуха асаїнові, але той наче не чув нічого. Так само швидко йшов він своїм шляхом байдужий до вулиці й Єгоханана, як і його осел. Але Єгоханан не вгавав. Він тримав свій крок за есеєм і не переставав гукати; він знаходив найгірші слова, але на есея вони мали такий самий вплив, як краплі дощу на розпечений камінь. Він простував далі, і його мовчазна байдужість була сильніша від Єгохананової люті. Хотів ще простягнути руку, щоб ухопити есея за плече, обернути до себе обличчям, гукнути до тих сумних і спокійних та ласкавих очей якусь найсильнішу образу. Але замість того велика гіркість стиснула йому чуття, і він лише доказав зміненим голосом:

— То ж добре, асаїне! Не хочеш навіть говорити! Смерті грішника не бажає Адонай — тобі байдужа смерть дитини. Ти посквернитися боїшся дихом уст нещасного, але забуваєш, що сказав Єдиний: милість давайте, а не жертву!..

Неочікуване сталося. Як був у русі, так раптом спинився есей. Уступився з дороги, наче звільняючи Єгохананові шлях, і подивився на нього своїм довгим ласкавим поглядом. Єгохананові стало ніяково за свої вигуки і тверді слова, бо глибина й ласкавість цих очей не заслуговували їх. Указуючи рукою поперед себе, асаїн промовив таким самим ласкавим голосом, трохи лише важкуватим, як у людей, що довго мовчать:

— Показуй шлях, юначе!

Єгоханан забіг наперед і ще встиг побачити, як здаля наближався Закхій. Але не хотів чекати. Ще в стані піднесення прудко обернувся й повів асаїна до Закхієвого дому. За собою ледь чув тихі кроки босих есеєвих ніг.